| Date | No. | Date | No. |
|---|---|---|---|
| 22 JAN 1970 | | | |
| D. 602/254 | | | |

| Date | No. | Date | No. |
| --- | --- | --- | --- |

पुस्तक विवरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित 30 वें दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापस आ जानी चाहिए अन्यथा 50 पैसे प्रति दिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड लगेगा।

ॐ

प्राज्ञपरीक्षानियतीकृतः

# तर्कसंग्रहः

संस्कृतटीका तथा हिन्दी भाषानुवाद सहित ।

मिलने का पता—
मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास
अध्यक्ष—संस्कृत पुस्तकालय,
सैदमिट्ठा बाज़ार, लाहौर।

मूल्य ॥) आठ आना

ॐ

# तर्कसंग्रहः ।

प्राच्यमहाविद्यालयसाहित्यदर्शनशास्त्राध्यापकेन
सारस्वतवंशावतंस—जैनन्यायविशारद—कवि-
तार्किक-नृसिंहदेवशास्त्रिणा दर्शनाचार्येण
रचितया "सौभाग्यवती" नाम
विवृतिसनाथया प्राज्ञहितकारिण्या

## बालबोधिनी टीकयोपेतः ।



तृतीयं संस्करणम् । २०००



पुस्तक मिलने का पता—
**मेहरचन्द लछमणदास,**
(बृहत्) संस्कृत-पुस्तकालय,
सैदमिट्ठा बाज़ार लाहौर ।

"भारद्वाज यन ... र्ां" इत्यस्य

# भूमिका ।

विदितमेवेदं विपश्चिताम्–यथा पाणिनिमुनिप्रणीतसूत्रीयतत्त्वजिज्ञासूनां छात्राणां कृते भट्टोजिदीक्षितैः सिद्धान्तकौमुदी व्यरचि, तत्रापि बहुभारमाकलय्य अल्पमतिजनप्रवेशसौकर्याय लघुसिद्धान्तकौमुद्यपि प्रस्तुता वर्त्तते, तद्वत् गौतमकणादमुनिप्रणीतन्यायवैशेषिकशास्त्रमर्मज्ञानसौकर्याय प्रवेशिकास्थानीयोऽयं 'तर्कसङ्ग्रह'नामको ग्रन्थोऽन्नम्भट्टैर्विरचितः। अयं ग्रन्थोऽत्यल्पाक्षरः पूर्णविषयः तत्त्वनिरूपणपरः सर्वथैव बहूपकरोति विद्यार्थिनामिति नाविज्ञातं मनीषिणाम् । अस्योपरि टीका अपि अनेकाः सन्ति, परं साम्प्रतिकानां मतिमान्द्याद्वा न्यायशास्त्रप्रचारविशेषाभावाद्वा प्रथमत एव दुरवगाहावच्छेदकावच्छिन्नादिकठिनपरिभाषादिसमन्वितत्वाद्वा न्यायशास्त्रे प्रवेशमिच्छतां छात्राणां कृते काठिन्यमेवावहन्तीति मत्वा मयाऽतिसरला ऽल्पपाठा तत्तत्प्रकरणप्रश्नसमन्विता 'बालबोधिनी' नाम्ना टीका विरचिता । एतस्या आश्रयेण तर्कसङ्ग्रहं पठतां छात्राणां प्राज्ञादिपरीक्षोत्तरणमनायासेन सेत्स्यति। अथ च विशारदादिपरीक्षादित्सवो मुक्तावल्यादिग्रन्थेषु सुखेन प्रवेशं लप्स्यन्त इति स्वयमनुभवेन भवन्तो ज्ञास्यन्ति ।

अस्य ग्रन्थस्य रचयिता श्रीमान् अन्नम्भट्टः सुधीः आन्ध्रदेशीयः कृष्णानद्याः समीपवर्त्तिनि भूमण्डले जन्म लेभे। सम्प्रत्यपि कृष्णातीरोपान्तवर्त्तिनि केशवपुराभिधे ग्रामे अन्नम्भट्टाभिजनविरुदा प्रसिद्धा द्विजन्मानः सन्तीति श्रूयते। अस्य पितुर्नाम 'तिरुमलाचार्य' इत्यासीत् । अस्याग्रजो 'रामकृष्णभट्टः' येन सिद्धान्तकौमुद्याः 'सिद्धान्तरत्नाकरं' नाम व्याख्यानं कृतम्, यदुपजीवनो नागेशभट्टाद्या अभूवन्निति शृणुमः । अयं मल्लिनाथात् परकालीनः भट्टोजिदीक्षितात् पूर्व-

कालीन आसीदिति वहूनां विश्वासः । अन्नम्भट्टप्रणीता ग्रन्थाः–तर्कसङ्ग्रहः,तर्कसङ्ग्रहदीपिका,तर्कभाषातत्त्वबोधिनी टीका, तत्त्वचिन्तामण्यालोकसिद्धाञ्जनम्, भाष्यप्रदीपोद्योतनं नाम कैयटव्याख्यानम्, मिताक्षरा नाम पाणिनिसूत्रवृत्तिः, राणकोज्जीविनी ब्रह्मसूत्रवृत्तिश्चेति सन्ति । अधिकं मयैतद्विषये ग्रन्थगौरवभयात् सम्प्रति नात्र न्यस्यते । अहमाशासे एतस्याष्टीकायाः प्रचारेणाऽत्र देशे न्यायशास्त्रं पुनरुज्जीवयन्तो विद्वांसो मम यत्नं सफलयिष्यन्तीति प्रार्थयिता—

ता० २८–३–२४ ई०] विदुषामनुचरः—नृसिंहदेवः ।

## विशेषसूचना ।

अयि ! पण्डितवर्याः ! एतद्विदितमेव भवतां यद् वालबोधिनीटीकाया महान् प्रचारो जात इति । एतस्या द्वितीयसंस्करणन्तु हस्ताहस्तिकयैव गतम् । सम्प्रति तृतीयमिदं संस्करणमत्रभवतां मनो हर्षयदाविर्भवति । इदञ्चातीवहर्षस्थानं प्रतीतं भविष्यति यदेतत्प्रचारसौजन्येन वर्धितोत्साहोऽहमस्मिन् तृतीये संस्करणे वालबोधिनीटीकायाः क्वचित् २ अत्यावश्यकस्थलेष्वपेक्षितं विवरणं मत्वा "सौभाग्यवतीं" नाम विवृतिमपि व्यरचयं न्ययूयुजञ्च, येन पूर्वापेक्षया न्यायशास्त्रपरिभाषाज्ञाने महदेव सौकर्यं सम्पन्नं वालानां नितान्तमेव हितं जनयिष्यतीति स्वयं ज्ञास्यन्ति श्रीमन्तः । अपि च वालानां परमहिताय "**तर्कसंग्रहभाषासारः**" सरलो विरच्याऽन्ते योजित इति परमं हर्षस्थानं प्राज्ञानां जातमिति मन्ये । बहुशोधितञ्चेदं (तृतीयं) संस्करणं तथापि मनुष्यस्वभावसुलभत्रुटिकारणात् जायमानं काचित्कं क्षतं भवादृशाः सहृदयाः स्वयं विवेकमलमपट्टादिना पूरयिष्यन्त्यतः सर्वथाऽहं निर्भयस्तिष्ठामीति साञ्जलिर्निवेदयिता—

ता० २७–११–२६ ई०] विदुषामनुचरः—नृसिंहदेवः ।

ॐ

# सटीकतर्कसङ्ग्रहस्य विषयसूची

त्रुटिः—पृष्ठ १७, पङ्क्ति ६

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः।
सचैको विभुर्नित्यश्च।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

# तर्कसंग्रहः ।

## [ बालबोधिनीटीकोपेतः ]

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवंदनम् ।
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥ १ ॥

## [ बालबोधिनी ]

यच्चिन्तनेन निखिलं दुरितं विनाशं
सद्यः प्रयाति तमहं हृदि भावयामि ।
श्रीशैलराजदुहितुस्तनयं धुनानं
दानागतभ्रमरभूषितगण्डपालिम् ॥१॥
शिवं साम्बं नमस्कृत्य मातरं पितरन्तथा ।
तर्कसंग्रहटीकेयं रच्यते बालबोधिनी ॥ २ ॥

---

( सौभाग्यवती विवृतिः )

श्रीभगवद्दत्ताभिधमहाकविं गीतगरिमाणम् ।
न्यायाम्भोधिञ्चोष्णाकरायमेषोऽस्मि तौ गुरू प्रणतः ॥ १ ॥
देवीदासाभिधं तातं विष्णुदेवीञ्च मातरम् ।
प्रणम्य मान्यं मान्याञ्च तयोरर्थं समर्थयन् ॥ ३ ॥
अस्याः स्वप्रणीतायाः टीकाया विवृतिं पराम् ।
अल्पापाठां सुहृद्याञ्च कुर्वे सौभाग्यसम्मताम् ॥ ३ ॥

मङ्गलाचरणम्—

चिकीर्षितस्य तर्कसंग्रहग्रन्थस्य विघ्नविध्वंसपूर्वकसमाप्तिकामोऽन्नम्भट्टनामा सुधीः आदौ शिष्यान् * शिक्षयितुं नमस्कारात्मकं मङ्गलमातनोति—निधायेति । विश्वेशम् = जगत्कर्त्तारं † शिवं=परमात्मानम् हृदि=मनसि, निधाय=नितरां ध्यात्वा सर्वदा तद्ध्यानपरो भूत्वा, गुरुवन्दनम्=विद्यागुरुनमस्कारं विधाय=कृत्वा, बालानाम् = यैः व्याकरणादिशास्त्रं पठितं न्यायशास्त्रं तु न ज्ञातं तेषां न्यायशास्त्रपदार्थजिज्ञासूनां, ‡ सुखबोधाय = सुखेन अनयासेन बोधाय पदार्थतत्त्वज्ञानाय ( मया अन्नम्भट्टेन ) तर्कसंग्रहः = एतन्नामा ग्रन्थः क्रियते = रच्यते इत्यर्थः ।

तर्क्यन्ते § यथार्थज्ञानविषयीक्रियन्ते इति "तर्काः" द्रव्यादिसप्तपदार्थाः तेषां 'संग्रहः' संक्षेपेण उद्देशलक्षणापरीक्षा यस्मिन् सः ‖ "तर्कसंग्रहः" इति अन्वर्थेयमस्य ग्रन्थस्य संज्ञा । अर्थात् उक्ता व्युत्पत्तिरेवोक्तग्रन्थस्य नामकरणे बीजम् । इदमत्रावश्यं पठकैः पाठकैश्च ज्ञातव्यम्—

---

* स्वकर्त्तव्यत्वेन ज्ञानं **शिक्षा** ॥ ग्रन्थारम्भेऽसत्कृतं मङ्गलं दृष्ट्वा अस्मच्छिष्या अप्येवं कुर्युरित्याकारकोऽभिप्रायः प्रकृते शिक्षा इति तात्पर्यम् ।

† "शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा" इति (माण्डूक्य० ७) श्रुतेः ।

‡ सुखं दुःखध्वंसः मोक्ष इति यावत् । सुखाय बोधः सुखबोधः । प्रयोजकत्वं चतुर्थ्यर्थः तथा च (सुख) मोक्षप्रयोजकं ज्ञानमिति फलितमिति **निरुक्तिकारः** ।

§ यत्तु—वस्तुतोऽस्य ग्रन्थस्य "अर्थसङ्ग्रह" इति नामोचितमिति कश्चिदाह क्षुद्राशयः सोऽयं चन्द्रोदय–न्यायबोधिनी–दीपिका—वाक्यवृत्ति—पट्टाभिरामी—निरुक्ति-नीलकण्ठी-प्रभृतिग्रन्थपूगवैरकारी स्वयं हत इति किं मृतमारणेन । तर्कसङ्ग्रहनामकरणेन ज्ञेयत्वरूपपदार्थसामान्यलक्षणबुबोधयिषाऽपि ग्रन्थकारस्य शान्ता भवति । व्याख्यानञ्च सर्वां विशेषप्रतिपत्तिमवगमयतीति दिक् ।

‖ तर्कसंग्रहकृतप्रमाणजन्यप्रमितिविषयीक्रियन्त इत्यर्थः । एतेन ज्ञेयत्वं पदार्थसामान्यलक्षणमित्यपि निष्कृष्टं भवति ।

अस्य न्यायशास्त्रस्य* त्रिधा प्रवृत्तिर्भवति—उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति। तत्र नाममात्रेण वस्तुकथनमुद्देशः। यथा "द्रव्यगुणे" ति। असाधारणधर्मो लक्षणम्। अर्थात् यत्र अव्याप्तिः अतिव्याप्तिः असम्भवश्च एतेषु अन्यतमोऽपि दोषो न भवेत् तदेव "लक्षण" मित्युच्यते। तत्र अव्याप्तिर्नाम—लक्ष्यैकदेश एव लक्षणघटनं नतु सर्वदेशे। यथा—केनचित् पृष्टं "गोः किं लक्षण" मिति? तदोत्तरदाता यद्येवं वदेत् "कपिलत्वं गोत्वम्" अथवा "कृष्णत्वं गोत्वम्" तदेदं लक्षणं न युक्तम्, यस्मादत्र अव्याप्तिर्दोषः। अर्थात् कपिलायामेव गवि कपिलत्वं कृष्णायामेव कृष्णत्वं वर्त्तते नतु सर्वासु गोव्यक्तिषु। लक्ष्यञ्चास्माकं गोमात्रमेव तस्माद्गोमात्रस्यैकदेशे अवृत्तित्वादुक्ते लक्षणेऽव्याप्तिः प्रथमो दोषः। अतिव्याप्तिर्नाम—सर्वत्र लक्ष्ये घटितं सत् लक्षणं यदि अलक्ष्येऽपि गच्छेत् सा। यथा "शृङ्गित्वं गोत्वम्" इति गोर्लक्षणं कृतं चेत् तदा अतिव्याप्तिर्दोषः। कुतः सर्वासु गोव्यक्तिषु शृङ्गं विद्यते परमलक्ष्यभूतासु अजामहिष्यादिव्यक्तिष्वपि तदस्ति, तस्मादलक्ष्येऽपि गतत्वात् अतिव्याप्तिरियं लक्षणदोषो द्वितीयः।

असम्भवो नाम—यत् क्रियमाणं लक्षणं लक्ष्यमात्रे कुत्रापि न वर्त्तेत, यथा—"एकशफत्वं गोत्वम्" इति गोलक्षणं कृतं तदा गोमात्रे कुत्रापीदं न घटते, तत्र शफद्वयस्य विद्यमानत्वात्, तस्मादयमसम्भवो दोषस्तृतीयः। एतद्दोषत्रयरहितं यत् स एवासाधारणो धर्मः, तदेव लक्षणम्। एवम्—"असाधारणधर्मो लक्षणम्" इति निष्पन्नम्। एतत्सर्वमग्रे मूले तत्र तत्र स्फुटीभविष्यति यथा—"गन्धवती पृथिवी" इत्यादि। लक्षितस्य

* इदञ्च "त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्ति" रित्यादिन्यायवात्स्यायनभाष्यमूलकम्।

लक्षणं भवति नवेति विचारः परीक्षा । उद्देशस्य पक्षज्ञानं फलम् । लक्षणस्य इतरभेदज्ञानम् । परीक्षाया लक्षणदोषपरिहारः ।

इदन्तु बोध्यम्—यद्यपि विभागोऽपि एका चतुर्थी विधा भवितुमर्हति, अपेक्षिता च साऽस्मिन् शास्त्रे, तथापि पदार्थमात्राऽभिधानेनोद्देशलक्षणस्य विभागेऽपि सत्त्वात् न सा पृथक् गण्यते । विभागकरणञ्च प्रमाणान्तरसत्त्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । लक्षणेन इतरव्यावृत्तिबोधनेऽपि प्रमाणान्तराभावबोधनस्याऽशक्यत्वात् ।

किञ्च—त्रिविधं मंगलम् । आशीर्वादः नमस्कारः, वस्तुनिर्देशश्च । ग्रन्थादौ मङ्गलमवश्यं कर्त्तव्यमिति शिष्टाचारः । एतस्य फलन्तु—प्राचां नैयायिकानां मते निर्विघ्नग्रन्थसमाप्तिः । नवीनानां मते विघ्नध्वंस एव । मङ्गललक्षणन्तु—समाप्तिप्रतिबन्धकपापविशेषध्वंसकारणत्वं मङ्गलत्वम् * इति ।

अस्य ग्रन्थस्य द्रव्यादिसप्तपदार्था विषयः, पदार्थतत्त्वज्ञानं प्रयोजनम् । पदार्थतत्त्वजिज्ञासुरधिकारी । विषयग्रन्थयोः ‡प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः । अधिकारिग्रन्थयोश्च बोध्यबोधकभाव इत्यादि ज्ञेयम् । इदमेव "अनुबन्धचतुष्टय" मित्युच्यते । यस्य ग्रन्थस्यादावनुबन्धचतुष्टयं न सिद्ध्येत् तत्र विदुषां

---

* ननु—प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।
एतद्धि मङ्गलं प्रोक्त मृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इत्येव वस्तुतो मङ्गललक्षणमिति चेद् ? भ्रान्तोऽसि शास्त्रचर्चानभिज्ञानात्, अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन प्रशस्ताचरणान्तःपातित्वादुक्तलक्षणकमङ्गलस्यानभिनवोक्तेश्च । प्रशस्ताचरणतात्वावच्छेदेन तत्तत्कार्यसमाप्तिप्रतिबन्धकपापत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसकारणतायास्तथाप्यनिवार्यत्वात् ।

‡ स्वनिष्ठप्रतिपाद्यतानिरूपकप्रतिपादकतासम्बन्धेन पदार्था ग्रन्थे तिष्ठन्ति, ग्रन्थश्च स्वनिष्ठप्रतिपादकतानिरूपितप्रतिपाद्यतासम्बन्धेन द्रव्यादिषु तिष्ठतीत्यर्थः ।

प्रवृत्ति र्न भवति। उक्तञ्च—

सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः। इति।

( प्रश्नाः )—'तर्कसंग्रह' इति नामकरणे किं बीजम्? कतिविधा न्यायशास्त्रस्य प्रवृत्तिः? लक्षणस्य किं लक्षणम्?। लक्षणे के दोषाः? अव्याप्त्यादीनां लक्षणं दर्शयित्वा उदाहरणेन स्पष्टीकुरु? मङ्गलस्य किं लक्षणं कतिविधं च तत्? तत्र नवीनप्राचीनमते फलं दर्शय?। अस्य शास्त्रस्यानुबन्धचतुष्टयं लिख?।

**द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्त* पदार्थाः।**

पदार्थान् विभजते–द्रव्येति। "सप्त" इति कथनेन न न्यूना नाप्यधिकाः पदार्थाः सन्तीति बोधितम्। पदस्य अर्थः=अभिधेयः "पदार्थ" इति व्युत्पत्त्या "अभिधेयत्वं पदार्थसामान्यलक्षणम्"। "† पदवृत्तिविषयत्वं पदार्थत्वम्" इति तु परमार्थः। शक्तिर्लक्षणा वेति पदवृत्तिरित्यग्रे शब्दखण्डे व्याख्यास्यामः। सर्वोऽयं चराचरात्मकः प्रपञ्चः सप्तभिः पदार्थैः संकलित इति तार्किकाणां मतम्। अत्र मीमांसका आहुः—यदा जाज्वल्यमानस्य वह्नेः समीपं प्रतिबन्धकमणिरानीयेत तदा दाहो न

---

* "सर्वं वाक्यं सावधारणम्" इति न्यायेन "सप्तैव पदार्थाः" इत्यर्थः। तथा च—एवकारेणाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदः। विशेष्य-विशेषण-क्रियागतैवकारस्य क्रमेण अन्ययोग-अयोग-अत्यन्तायोगव्यवच्छेदबोधकत्वम्। "पार्थ एव धनुर्धरः, शङ्खः पाण्डुर एव, नीलं सरोजं भवत्येव" इति क्रमेणोदाहरणानि। यथा प्रथमोदाहरणे पार्थादन्यस्मिन् धनुर्धरत्वव्यवच्छेदो बुध्यते तथेहापि, सप्तातिरिक्ते पदार्थत्वव्यवच्छेदबोध इति "**मुकुन्दभट्टीय**" ग्रन्थानुसार्याशयः। कणादतन्त्रानुसारिणस्तु—

**द्रव्यं गुणस्तथा कर्म जातिश्चैतत्त्रयाश्रया।**
**विशेषः समवायश्च पदार्थाः षडिमे मताः॥** इत्याहुः।

† पदनिष्ठवृत्तिप्रयोज्यपदजन्यप्रतीतिविषयत्वं पदार्थत्वमिति परमार्थोऽर्थः॥ प्रतीतिश्च शाब्दबोधस्वरूपेत्याद्यन्यत्र विस्तरः।

भवति यदा तत्र तस्यैव मणेरभावो भवति तदा दाहो जायते तेन वह्निनिष्ठा दाहकारिणी शक्तिरस्तीत्य*नुमीयते। सा चातिरिक्तः पदार्थ इति सप्तपदार्थकथनं न युक्तमिति, तन्न युक्तम्—प्रतिबन्धकमणेरभावेनैव दाहोऽस्ति अर्थात् मणिसामान्याभावो दाहम्प्रति कारणं तस्मात् शक्तिर्नातिरिक्तः कश्चित्पदार्थः किन्तु सप्तैव पदार्था इति नैयायिकानां सिद्धान्तः ।

**तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव ‡ ।**

**द्रव्याणि § विभजते**—पृथिवीति । **पृथिवी, आपः ( जलम् ) तेजः, वायुः, आकाशः, कालः, दिक् ( दिशा ), आत्मा, मनः इति नवैव = नवसंख्याकानि द्रव्याणि न न्यूनानि नाप्यधिकानि इत्यर्थः । "समवायेन गुणवत्त्वं क्रियावत्त्वं वा द्रव्यत्वम्" इति**

---

* अनुमानप्रकारश्च—"वन्हिर्मणिनाश्यदाहानुकूलशक्तिमान् मणिसमवधाने दाहाजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं व्यतिरेके यथा घट" इत्यादि विस्तरो मत्प्रणीतन्यायमुक्तावली **प्रभायां** द्रष्टव्यः । यद्यपि आद्यक्षणीयद्रव्यस्य निर्गुणत्वात्तत्राऽव्याप्तमिदं लक्षणं तथापि गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदिति विवक्षायां दोषाभावः ।

**‡ भूरापो ज्योतिरनिलो नभः कालस्तथा दिशा ।**
**आत्मा मन इति प्राहुर्द्रव्याणि नव तद्विदः ॥ ( ता० र० )**

§ व्यापकधर्मावान्तरव्याप्यधर्मपुरस्कारेण धर्मिप्रतिपत्त्यनुकूलो विपूर्वकभजधातोरर्थः । अर्थात् सामान्यधर्मापेक्षया न्यूनवृत्तयो ये धर्माः, परस्परं व्यधिकरणाश्च यावन्तो धर्मा विद्यन्ते तावतां सर्वेषां बोधाय प्रयुज्यमानं वाक्यमेव "विभजन" पदस्यार्थः । यथा—पदार्थानां विभागे पदार्थत्वं सामान्यधर्मः, द्रव्यत्वगुणत्वादयश्च तद्व्याप्यधर्माः, ते च परस्परं भिन्नभिन्नाधिकरणाः सप्तैव च तादृशाधर्मा भवन्ति, तावतां बोधकं यत् "पृथिव्यप्तेज" इत्यादिवाक्यं तद् विभजनं ज्ञेयम् । एवमेव द्रव्याणां विभागे द्रव्यत्वं सामान्यधर्मः, पृथिवीत्वाद्याश्च तद्व्याप्या विशेषधर्माः सन्ति । एषैव रीतिः सर्वत्र विभागस्थले ज्ञेया ।

द्रव्यसामान्यलक्षणम्। अर्थात् यत्समवायसम्बन्धेन गुणस्य कर्मणो वा आश्रयः, यच्च कस्यापि समवायिकारणं भवेदेव तदेव द्रव्यम्। मीमांसकाः तमः = अन्धकारमपि दशमं द्रव्यं कल्पयन्ति परन्तु नैयायिकानां मतेऽन्धकारस्य तेजोऽभाव एवान्तर्भावः। तमसि च 'नीलं तमश्चलति' इति या प्रतीतिरस्ति सा तु भ्रमरूपैव, किन्तु यदा दीपोऽपसार्यते तदा लोकानां "नीलन्तमश्चलति' इति भ्रमात्मकः प्रत्ययो जायते।

( प्रश्नाः )—कति पदार्थाः। ? पदार्थस्य किं लक्षणम् ? 'विभाग' पदस्य प्रकृते कोऽर्थः ? (मीमांसकानां मते शक्तिः कथमतिरिक्तः पदार्थः ? नैयायिकाः कुत्र तस्याः ( शक्तेः )—अन्तर्भावं कुर्वन्ति ? कतिविधं द्रव्यं ? द्रव्यस्य किं लक्षणम् ? तमो द्रव्यमस्ति नवा ? अत्र केषां कीदृशं मतमिति स्पष्टं लिख ?

**रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माऽधर्मसंस्कारश्चतुर्विंशतिर्गुणाः।**

गुणान् विभजते—रूपरसेति। 'रूप' मारभ्य 'संस्कार' पर्य्यन्तं चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यर्थः। "द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवत्त्वम्" इति गुणलक्षणम्। गुणत्वजातिमत्त्वं वा तत्। एते सर्वे गुणाः समवायसम्बन्धेन द्रव्यमात्रवृत्तयः। संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः सर्वद्रव्यवृत्तयः। परत्वापरत्वे मूर्त्तद्रव्येषु सर्वेषु वर्त्तते नतु विभुषु इत्यादि ज्ञेयम्। अधिकमग्रे मूल एव स्पष्टीभविष्यति।

( प्रश्नाः )—गुणस्य किं सामान्यलक्षणम् ? कति गुणाः ? के च ते ?।

**उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पंच कर्माणि।**

कर्माणि विभजते—'उत्क्षेपणे'ति। उत्क्षेपणम्, अपक्षेपणम्, आकुञ्चनम्, प्रसारणम्, गमनम् एतानि पञ्च कर्माणीत्यर्थः। संयोगभिन्नत्वे सति संयोगासमवायिकारणं कर्म।

अथवा कर्मत्वजातिमत् कर्म' इति *कर्मलक्षणम् । भ्रमणादीनामितरेषां कर्मणां गमन एवान्तर्भावः' तस्मात्पञ्चैव कर्माणि न दश । भ्रमणं, रेचनं स्यन्दनम् ,ऊर्ध्वज्वलनं, तिर्यग्गमनमिति पञ्चाधिकान्यपि केचित् मन्यन्ते, तन्मतं न युक्तमिति भावः ।

परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् ।

सामान्यं विभजते—"परम्" इति । अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुभूतो धर्मः "सामान्य"मिति सामान्यलक्षणम् । अर्थात् समानायवयवसंस्थानासु अनेकासु व्यक्तिषु यत्समानाकारप्रत्ययस्य कारणं तदेव सामान्यम् । यथा सकलासु व्यक्तिषु "अयं गौः अयं गौः" इत्याकारः समानः प्रत्ययो भवति, तस्य हेतुभूतो यो धर्मः गोत्वं नाम, तदेव सामान्यं जातिर्वेत्युच्यते । एवञ्च एकव्यक्तिवृत्ति आकाशत्वादिकं न जातिः । तत् द्विविधम्-परसामान्यम् अपरसामान्यञ्चेति । अधिकदेशवृत्ति परं सामान्यम । यथा—द्रव्यगुणकर्मसु त्रिषु वर्त्तमानं सत्तारूपम् । अपरं सामान्यं यथा द्रव्यत्वं, गुणत्वं, कर्मत्वं वेत्यादि बोध्यम् । आकाशत्वादि न सामान्यम् , † एकव्यक्तिवृत्तित्वात् ।

* "तार्किकरक्षासारसङ्ग्रहे"—"समुच्चितयोः संयोगविभागयोरसमवायिकारणं कर्म" इत्युक्तम् । तत्र संयोगस्य विभागजनकत्वे सति संयोगजनकत्वं विभागस्यापि संयोगाजनकत्वे सति विभागजनकत्वं कर्मणां तूभयजनकत्व मिति भेद इति भाव इति कोलाचल **मल्लिनाथ**रचितनिष्कण्टकाख्या व्याख्या ॥

† अत्राहुरुदयनाचार्याः—

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः ।
रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्ग्रहः ॥
अन्योन्यपरिहारेण भिन्नव्यक्तिनिवेशिनोः ।
सामान्ययोः समावेशो जातिसङ्कर उच्यते ॥ इत्यादि ॥

तत्राकाशकालदिशामेकैकत्वेन अनेकवृत्तित्वासम्भवान्नाकाशत्वादिजातिसम्भव इति निष्कण्टकव्याख्या ।

( प्रश्नाः )—कतिविधं कर्म ? तस्य लक्षणञ्च कीदृक् ? भ्रमणादीनां कुत्रान्तर्भावः ? के च भ्रमणाद्याः ? ।

सलक्षणं सभेदं सोदाहरणं सामान्यं वर्णय ? आकाशत्वादिकं सामान्यमस्ति न वा ?

## * नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव ।

विशेषं विभजते—नित्येति। पृथिवी, जलं, तेजो, वायुः इत्येतेषां चतुर्णां द्रव्याणां परमाणवः, आकाशः, कालः, दिशा, आत्मा, मनः एतानि च द्रव्याणि, तानि सर्वाणि मेलयित्वा "नित्यद्रव्याणि" इत्युच्यते । नित्यद्रव्येषु वृत्तिर्येषां ते नित्यद्रव्यवृत्तयः विशेषाः अनन्ताः = प्रतिव्यक्तिभिन्ना असङ्ख्याता एवेत्यर्थः ।

अयमाशयः—घटपटादीनि अनित्यानि द्रव्याणि स्वस्वावयवैरेव परस्परं भिद्यन्ते, परमाण्वादिषु नित्यद्रव्येषु अवयवा एव न सन्ति येन तेषां तन्निमित्तः परस्परं भेदः स्यात् , अस्ति च भेदः तस्माद्यस्तेषां परस्परं भेदकः पदार्थः स एव "विशेष" इति नैयायिकमतम् । स च नैकः किन्तु असङ्ख्यात एव भेद्य-व्यक्तीनामनन्तत्वात् । "स्वतोव्यावर्त्तकत्वं विशेषत्वम्" इति विशेषलक्षणम् ।

## समवायस्त्वेक एव ।

समवायं निरूपयति—समवायस्त्विति । समवायस्य‡ विभागो

---

* "अजातिरेकवृत्तिश्च विशेष इति शिष्यते" इति । ( ता० र० )

‡ विभागो हि सामान्यधर्मस्य साक्षात्न्यूनवृत्तियावद्धर्मप्रकारकज्ञानानुकूलो व्यापारः । पृथिवीत्वादीनां साक्षान्न्यूनवृत्तित्वाभावात् द्रव्येत्यादेर्विभागसिद्धिः । सामान्यधर्मस्य न्यूनवृत्तिश्च वैशेषिकाणां विभाजकोपाधिर्बोध्यः । तेन द्रव्यत्वादे भावत्वादिन्यूनवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । इत्थञ्च समवायत्वन्यूनवृत्तिधर्माभावान्न तद्विभाग इति वाक्यवृत्तिः ।

नास्तीत्याह "एक एवे" ति। "नित्यसम्बन्धत्वं समवायत्वम्" इति समवायलक्षणम्।

( प्रश्नाः )—विशेषस्य किं लक्षणं ? किमर्थञ्च नैयायिकैः तत्स्वीकारः ?। समवायस्य लक्षणं ब्रूहि तत्पदकृत्यञ्च दर्शय ?।

**अभावश्चतुर्विधः प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति।**

अभावं विभजते—अभावश्चेति। "इह घटो नास्ति" "इह पटो नास्ति" इत्यादिनञ्शब्दजन्यप्रतीतिविषयत्वमभावत्वम्" इत्यभावलक्षणम्। स प्रागभावादिभेदेन चतुर्विधः। प्रागभावादीनां लक्षणमुदाहरणञ्चाग्रे मूल एव स्फुटीभविष्यति। अधिकं तत्र वक्ष्यामः।

( प्रश्नाः )—अभावस्य लक्षणं भेदञ्च लिख ?

इत्युद्देशप्रकरणम्।

---

**तत्र गन्धवती पृथिवी। सा * द्विविधा। नित्याऽनित्या च। नित्या परमाणुरूपा, अनित्या कार्यरूपा। सा पुनस्त्रिविधा, शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरमस्मदादीनाम्। इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणं नासाग्रवर्ति। विषयो मृत्पाषाणादिः।**

लक्षणकरणप्रस्तावे प्रथमं क्रमप्राप्तायाः पृथिव्या लक्षणमाह—"गन्धवती" इति। तत्र = पृथिव्यादिषु मध्ये गन्धवती = समवायेन गन्धवती पृथिवी। "समवायेन गन्धवत्त्वं" पृथिव्या

---

* विधीयते विभज्यते आभ्यामिति विधाशब्दो विभाजकधर्मपरः। द्वे विधे विभाजकधर्मौ यस्याः सा द्विविधा = विभाजकधर्मद्वयविशिष्टेत्यर्थः। नित्यपदं नित्यत्वपरम्। अनित्यपदमनित्यत्वपरम्। तयोरभेदसम्बन्धेन विभाजकधर्मद्वयेऽन्वयः। तथा च—नित्यत्वाऽनित्यत्वाभिन्नविभाजकधर्मद्वयविशिष्टा इत्यन्वयबोध इति निरुक्तिः एषैव गतिरन्यत्रापि ज्ञेया।

लक्षणम् । कालिकादिसम्बन्धेन कालादावतिव्याप्तिवारणाय "समवायेन" इति पदं लक्षणे निवेशितम् । उक्तञ्च महर्षिणा —"रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी" ( वै २ । १ । १ ) तेन नानारूपत्वादीनि अपि पृथिव्या लक्षणानि बोध्यानि । तां पृथिवीं विभजते—"सा द्विविधे" ति । नित्या अनित्या चेत्यर्थः । नित्यां दर्शयति—"परमाणुरूपे" ति । परमाणुलक्षणा पृथिवी नित्येत्यर्थः ।

जालान्तरगते भानौ सूक्ष्मं यत् दृश्यते रजः ।
तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥

अनित्यामाह—"कार्यरूपे" ति । मूर्त्तत्वे सति निरवयवत्वं परमाणुत्वम् । द्व्यणुकाद्यवयवती पृथिवी सर्वाऽप्यनित्येत्यर्थः । अनित्यां विभजते—"त्रिधे" ति । तत्र* शरीररूपां पृथिवीं दर्शयति—"शरीर" मिति । तल्लक्षणन्तु—आत्मनो भोगायतनं शरीरम् † आत्मनः सुखदुःखरूपभोगस्य आयतनं=स्थानं शरीरम् । चेष्टाश्रयो वा= अथवा-हिताहितप्राप्तिपरिहारानुकूला क्रिया चेष्टा, तस्या आश्रयः शरीरम् । सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोगः । भोग उपभोगश्चेत्यनर्थान्तरम् । पार्थिवं शरीरं केषामस्तीत्याकांक्षायामाह—"अस्मदादीनाम्" इति । इन्द्रियं लक्षयति—"गन्धग्राहकम्" इति । "गन्धग्राहकमिन्द्रियं घ्राणम्" इति योजना । गन्धग्राहकं ॥ गन्धज्ञानकरणमित्यर्थः । चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय "गन्धग्राहकम्" इत्युक्तम् । तस्य स्थानं ( गोलकं ) दर्शयति—"नासाग्र" ति । कालादावतिव्याप्तिवारणाय "इद्रियम्" इत्युक्तम् । इन्द्रियसामान्यलक्षणन्तु-'शरीरसंयुक्तत्वे सति ज्ञानकारणमतीन्द्रिय-

---

* चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् । ( न्या० १ । १ । ११ ) शीर्यते प्रतिक्षणं नश्यतीति शरीरम् । तच्च स्थूल-सूक्ष्म-कारणभेदात् त्रिविधमिति वेदान्तिनः ।

† गन्धवच्छरीरं पार्थिवशरीरम् । गन्धवदिन्द्रियं पार्थिवेन्द्रियम् । गन्धवान् विषयः पार्थिवविषय इत्यतिबालोपयोगी विवेकः ।

मिन्द्रियम्" इति बोध्यम्। विषयरूपां पृथिवीं दर्शयति—मृत्पाषाणादि" रिति। द्व्यणुकमारभ्य ब्रह्माण्डपर्यन्तः सर्वोऽपि गन्धवान् पार्थिवविषय इत्यर्थः। शरीरेन्द्रियभिन्नत्वे सत्युपभोगसाधनं विषय" इति विषयस्य सामान्यलक्षणम्। वस्तुतस्तु—शरीरादिकमपि विषय एव। भेदेन कीर्त्तनन्तु बालधीवैशद्याय।

(प्रश्नाः)—पृथिवीलक्षणं लिख? कतिविधा सा? परमाणोः किं लक्षणम्? शरीरेन्द्रियविषयाणां लक्षणं ब्रूहि? घ्राणेन्द्रियस्य किं लक्षणम्? पार्थिवशरीरस्य लक्षणं रचय?।

*** शीतस्पर्शवत्य आपः। ताश्च द्विविधाः। नित्या अनित्याश्च। नित्याः परमाणुरूपाः। अनित्याः कार्यरूपाः। पुनस्त्रिविधाः। शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरं वरुणलोके। इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति। विषयः सरित्समुद्रादिः।**

क्रमप्राप्तं जलं लक्षयति—"शीते" ति। "समवायेन शीतस्पर्शवत्त्वं जलत्वम्" इति जललक्षणमित्यर्थः। कालिकादिसम्बन्धमादाय कालादावतिव्याप्तिवारणाय "समवायेन" इत्युक्तम्। 'तेज' आदावतिव्याप्तिवारणाय "शीत"—इति। जलं

* शीतश्चासौ स्पर्शश्च शीतस्पर्शः। स विद्यते आसामिति शीतस्पर्शवत्यः। तासां भावः शीतस्पर्शवत्त्वम्। तच्च—शीतस्पर्श एव। "मतुबन्ताद्विहितो भावप्रत्ययः प्रकृतिं गमयति" इति सिद्धान्तात्। शीतस्पर्श आधेयः। अधिकरणमापः। आधेयता शीतस्पर्शनिष्ठा। अधिकरणता अब्निष्ठा। तथा च—शीतस्पर्शनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणताश्रयत्वमपां लक्षणम्। लक्ष्या आपः। लक्ष्यता अप्सु। लक्ष्यतावच्छेदकमप्त्वम्। लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्ना आपः। तासु अप्सु शीतस्पर्शनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणताश्रयत्वं वर्त्तत एव इति कृत्वा लक्षणसमन्वयः। एषैव दिक् "उष्णस्पर्शवत्तेज" इत्यादिलक्षणेषु यथायोगमनुसरणीया।

विभजते "ताश्च" इति । नित्यानित्यभेदेन द्विविधं जलमित्यर्थः । नित्यजलं दर्शयति—"परमाणुरूपा" इति । शीतस्पर्शवत्त्वे सति परमाणुरूपं जलं नित्यं जलमित्यर्थः । "अनित्या" इति । द्व्यणुकमारभ्य सर्वं सावयवं जलमनित्यमिति बोध्यम् अनित्यजलस्य विभागमाह—"पुन" रिति । शरीररूपं जलं कथं नोपलभ्यते इत्याकांक्षां शमयितुमाह–"शरीरं वरुणलोके" इति । वरुणो जलाधिष्ठातृदेवविशेषः । अस्मदादीन्द्रियागोचरे वरुणलोके जलीयं शरीरमस्ति, अतोऽस्माकमिन्द्रियेण तस्य प्रत्यक्षं न भवतीति भावः । इन्द्रियरूपं जलं दर्शयति—"इन्द्रियम्" इति । रसग्राहकं जिह्वाग्रवर्त्तीन्द्रियं रसनमिन्द्रियं जलीयमित्यर्थः । इदमेव रसनेन्द्रियलक्षणमिति बोध्यम् ।

त्वगादावतिव्याप्तिवारणाय "रसग्राहकम्" इत्युक्तम् । रसनेन्द्रियसन्निकर्षादिष्वतिव्याप्तिवारणाय "इन्द्रियम्" इत्युक्तम् । विषयरूपं जलमाह—"विषय" इति । आदिना तडागहिमकरकवर्षाबिन्दूनां परिग्रहः । शिष्टं पूर्ववत् । रसविषयकसाक्षात्कारजनकत्वे सति इन्द्रियत्वं रसनेन्द्रियलक्षणम्" इति सारार्थः ।

( प्रश्नाः )—अत्र पृथिवीग्रन्थवत् स्वयं प्रश्नाः कल्पनीयाः ।

**उष्णस्पर्शवत्तेजः । तच्च द्विविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुरूपम् । अनित्यं कार्यरूपम् । पुनस्त्रिविधं–शरीरेन्द्रियविषयभेदात् ।शरीरमादित्यलोके प्रसिद्धम् । इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः, कृष्णताराग्रवर्ति । विषयश्चतुर्विधः, भौमदिव्योदर्याकरजभेदात् । भौमं वह्न्यादिकम् । अबिंधनं दिव्यं विद्युदादि । भुक्तान्नपरिणामहेतुरुदर्यम् । आकरजं सुवर्णादि ।**

तेजसो लक्षणमाह—'उष्णस्पर्शवदि'ति । "समवायेन उष्णस्पर्शवत्त्वं तेजसो लक्षणम्" इत्यर्थः । अथास्य पदकृत्यमुच्यते–

जलादावतिव्याप्तिवारणाय "उष्णे"ति । कालिकादिसम्बन्धमादाय कालादावतिव्याप्तिवारणाय 'समवायेन' इति । "भास्वरशुक्लरूपवत्त्वं तेजस्त्व" मिति तेजसोऽपरं लक्षणम् । वन्ह्यादौ उष्णः स्पर्शः, आदित्यप्रभादौ च भास्वरं शुक्लरूपं लोके प्रसिद्धम् । यत्परप्रकाशकं तद्भास्वरमिच्यते । तेजो विभजते—"तच्चे"ति । परमाणुरूपं नित्यं तेजः कार्यरूपन्तु द्व्यणुकादि सर्वं सावयवमनित्यमित्यर्थः । कार्यरूपं विभजते—"पुन" रिति । "शरीर" मिति—तैजसं शरीरमयोनिजं सूर्यलोके प्रसिद्धमित्यर्थः । तेजस इन्द्रियमाह—"इन्द्रियम्" इति । घ्राणादावतिव्याप्तिवारणाय "रूपग्राहक" मिति । कालादावतिव्याप्तिनिरासाय "इन्द्रिय" मिति । रूपविषयकसाक्षात्कारकरणत्वे सति इन्द्रियत्वं चक्षुषोलक्षणमिति सारः । तस्य स्थानं दर्शयति—"कृष्णतारे" ति । तेजसो विषयं विभजते—"विषयश्चतुर्विध" इति । 'भौम' मित्यादि—भूमौ भवं भौमम् । दिवि भवं दिव्यम् । उदरे भवममुदर्यम् । आकरे खन्यां जायत इति आकारजमिति व्युत्पत्तिलभ्योर्थः । भौमं तेजो दर्शयति—"वन्ह्यादी"ति । काष्ठादिरूपपार्थिवेन्धनजन्यमित्यर्थः । आदिना प्रदीपादेः परिग्रहः । दिव्यमाह—"अबिन्धनम्" इति । आपः जलान्येव * इन्धनमुद्दीपकं यस्येत्यर्थः । आदिना रविवाडवानलादिपरिग्रहः । उदर्यं दर्शयति "भुक्ते"ति । भुक्तस्य अन्नस्य ओदनादेः यः परिणामः रसरुधिरमांसमलादिरूपेण परिवतर्त्तनं तस्य हेतुर्निमित्तकारणं जाठरोग्निरित्यर्थः । "आक-

* "इन्धी दीप्तौ" इति धातोः "करणाधिकरणयोश्च" (३।३।११७) इति सूत्रेण करणे ल्युटि "युवोरनाकौ" (७।१।१) इत्यनादेशे च सति निष्पन्न इन्धनशब्दो दीप्तिसाधनपरो नतु काष्ठत्वविशिष्टपरः । एवञ्च आप इन्धनानि दीप्तिसाधनानि यस्य तत् अबिन्धनमित्यस्य व्युत्पत्तिर्ज्ञेया । दीपनत्वञ्च-दहनावयवैर्महादहनोत्पादने सहकारित्वम् ।

रजम्" इति । आकरः = खनिः तत्र जातमित्यर्थः । "सुवर्णादी" ति। आदिना रजतहीरकादिपरिग्रहः * ।

( प्रश्नाः )—तेजसः किं लक्षणम् ? कतिविधञ्च तत् ? अनित्यतेजसः के भेदाः ? तैजसेन्द्रियस्य लक्षणं लिख ? किमाकरजं तेजः ? इत्यादि स्वयमप्यूहनीयम् ।

रूपरहितस्पर्शवान्वायुः । स द्विविधः । नित्योऽनित्यश्च । नित्यः परमाणुरूपः । अनित्यः कार्यरूपः । पुनस्त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वायुलोके । इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् सर्वशरीरवर्ति । विषयो वृक्षादिकंपनहेतुः । शरीरांतःसंचारी वायुः प्राणः, स एकोप्युपाधिभेदात् प्राणापानादिसंज्ञां लभते ।

वायोर्लक्षणमाह—"रूपरहिते" ति । "रूपरहितत्वे सति स्पर्शवत्त्वं" वायोर्लक्षणमित्यर्थः । आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय "स्पर्शवान्" इति । पृथिव्यादावतिव्याप्तिवारणाय "रूपरहिते" ति । पूर्ववदस्यापि नित्यानित्यादिविभागमाह—"स द्विविध" इति । स्पष्टम् । "शरीरम्" इति—वायवीयं शरीरं ‡ वायुलोके आगमेन प्रसिद्धम् । वायवीयमिन्द्रियं लक्षयति -"इन्द्रियम्" इति । स्पर्शग्राहकम् = स्पार्शनप्रत्यक्षकरणम् । चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय "स्पर्शग्राहकम्" इति । कालादावतिव्याप्तिनिरासाय "इन्द्रिय" मिति । वायवीयं विषयं दर्शयति—"विषय" इति । ननु-"प्राण" नामकवायोः कुत्रान्तर्भावः इत्याह-"शरीरान्तःसञ्चारी"

---

* यद्यपि चन्द्रकिरणादिरूपे तेजसि उष्णस्पर्शो नोपलभ्यते तथापि तत्र तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवादग्रहः । रत्नकिरणादौ पार्थिवस्पर्शेनाभिभवादग्रहः । चक्षुरादौ त्वनुद्भूतत्वात्स इति ज्ञेयम् ।

‡ अयमेव वायुलोको "मरुतां लोक" इति वेदे प्रसिद्धम् ।

इति । तथाच—प्राणस्य विषयवायावेवान्तर्भावः इत्यर्थः। उक्तञ्च–"प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मत" इति । "स एक" इति। एकोऽपि प्राणः उपाधिभेदात्=स्थानभेदात् प्राणादिभिन्न-भिन्ननामवान् भवतीत्यर्थः ।

अयं भावः—"अन्" प्राणने–अस्माद्धातोः प्राद्युपसर्गयोगात् अर्थभेदो बोध्यः। सच हृदयादिस्थानभेदनिमित्तेन भवति। तथाच—मुखनासिकाभ्यां निर्गमनप्रवेशनात् प्राणः। मलादीनामधोनयनात् अपानः। आहारेषु पाकार्थं जाठराग्नेः समुन्नयनात् समानः। अन्नादेरूर्ध्वनयनात् उदानः। नाडीमुखेषु वितननात् व्यानः। एवमेकस्यैव वायोः क्रियास्थानाभ्यां भेदेन व्यवहारः। केचित्तु—नाग-कूर्म-कृकल-देवदत्त-धनञ्जयात्मकाः पञ्चान्येऽपि वायवः सन्तीति मन्यन्ते, तेषां प्राण एवान्तर्भावः। उद्गीर्णस्य हेतुर्नागः। उन्मीलनस्य हेतुः कूर्मः। क्षुधायाः कृकलः। विजृम्भणस्य देवदत्तः। पोषणस्य धनञ्जयः।

( प्रश्नाः )—सपदकृत्यं वायोर्लक्षणं स्पष्टीकुरु ? प्राणवायोः कुत्रान्तर्भावः ? कतिविधश्च स इति सप्रपञ्चं निरूप्यताम् ?।

**शब्दगुणकमाकाशं। तच्चैकं विभु नित्यं च ।**

आकाशस्य लक्षणमाह—"शब्दगुणक" मिति। शब्दो गुणो यस्य तत्। "समवायेन शब्दवत्त्वमाकाशस्य लक्षण" मित्यर्थः। आकाशे शब्द एवैको विशेषगुण इति बोधनाय "गुण" पदं दत्तम्। उक्तं हि—

रूपं गन्धो रसः स्पर्शः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः।
बुद्धयादिभावनान्ताश्च शब्दो वैशेषिका गुणाः॥ इति।

तच्चैकमिति–आकाशस्य अनेकत्वे = विभागे न किञ्चित् प्रमाणमस्तीति भावः। अत एव सर्वत्र शब्दोपलम्भात् विभुरस्तीत्याह–"विभु" रिति। विभुत्वञ्च सर्वमूर्त्तसंयोगित्वम्। मूर्त्तत्वञ्च

क्रियाश्रयत्वम् । पृथिव्यप्तेजोवायुमनांसि एतानि पञ्च 'मूर्त्तानि' इत्युच्यन्ते । पृथिवी, आपः तेजः, वायुः, आकाशश्च एतानि पञ्च "भूत" पदवाच्यानि । सर्वैर्मूर्त्तद्रव्यैः सहाकाशस्य संयोगोऽस्तीत्यतो "विभु" रयमित्युक्तम् । नित्यश्च = अस्योत्पत्तिविनाशौ नैव स्त इति भावः ।

कालस्य लक्षणमाह—"अतीते" ति । अतीत आदिर्यो व्यवहारः अर्थात् घटोऽतीतः, पटो भविष्यन्, मठो वर्त्तमान" इत्याकारको यः शब्दप्रयोगः तस्य हेतुः = असाधारणं कारणं "कालः" इत्यर्थः ।

वर्त्तमानविध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वम् । वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्त्वम् । वर्त्तमानोपाधिसम्बन्धित्वं वर्त्तमानत्वम् । अयं च कालः कालिकसम्बन्धेन पदार्थमात्रस्याधारः सर्वकार्यनिमित्तकारणञ्चेति बोध्यम् ।

( प्रश्नाः )—आकाशस्य किं ? लक्षणम् ? कानि मूर्त्तानि द्रव्याणि ? कानि च भूतानि ? मूर्त्तभूतयोर्लक्षणं ब्रूहि ? । एवं कालप्रश्नः स्वयं कल्प्यः ।

**प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् । सा चैका नित्या विभ्वी च । ***

दिशो लक्षणमाह—" प्राच्यादि " इति । ' इयं प्राची, इयमवाचयची इयं प्रतीची इयमुदीची ' इत्यादि यो व्यवहारः तत्यासाधारणं कारणं दिगित्यर्थः । परमाणवादावतिव्याप्तिनिरासाय विशेषणदलम् । आकाशादावतिव्याप्तिनिवारणाय ' असाधारणम् ' इत्युक्तम् । वस्तुतो दिशो विभागो नास्तीत्याह—" सा चैका " इति । कालवन्नित्या च । यदि दिगेकैव कथं तर्हि प्राच्यादिव्यवहार इति चेत् ? उपाधिद्वारा जानीहि अर्थात् उदयाचलसंयुक्ता दिक् उदीची । मेरोर्व्यवहिता दक्षिणा ।

---

* " नभःशब्दगुणं कालश्चिरादि व्यवहारकृत् ।
दिशः पूर्वादिधीहेतुः शेषं प्रागेव लक्षितम् " इति ( ता० र० )

सूर्योदयसन्निहिता दिक् प्राची । तद्व्यवहिता = अर्थात् अस्ताल-सन्निहितदेशावच्छिन्ना दिक् प्रतीची ।

ज्ञानाधिकरणमात्मा स द्विविधः । * जीवात्मा परमात्मा चेति । तत्रेश्वरः सर्वज्ञः † परमात्मा एक एव सुखदुःखादिरहितः । जीवात्मा प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च ।

आत्मनो लक्षणमाह—"ज्ञाने" ति । समवायेन ज्ञानाधिकरणमात्मनो लक्षणम् । ज्ञानस्याऽधिकरणं ज्ञानाधिकरणम् । निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः । अधिकरणत्वमाश्रयत्वम् तथाच—ज्ञाननिरूपिताश्रयत्वमात्मनो लक्षणमित्यर्थः । आत्मानं विभजते "स द्विविध" इति । विभाजकधर्मद्वयविशिष्ट इत्यर्थः । परमात्मनो लक्षणमाह—'तत्रे' ति । तयोर्मध्ये । सर्वज्ञः = सर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः । सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वञ्च परमात्मनो लक्षणम् । अथवा ‡ 'जगज्जननादिकर्तृत्वमीश्वरत्वम्' इतीश्वरस्य लक्षणमित्यर्थः । "एकः=अद्वितीय इत्यर्थः । "क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवत्" इत्यनु-

* देह एवात्मेति चार्वाकः । इन्द्रियाण्यात्मेत्यपरे । प्राण आत्मेत्यन्ये । मन आत्मेत्येके । बुद्धिरात्मेति योगाचाराः । अहं-प्रतीतिवेद्यः (मानसप्रत्यक्षगम्यः) ज्ञानेच्छादिगुणवाँश्चेतनधातुर्देहादिभिन्नः कर्त्ता भोक्ता चेति नैयायिकाः । प्रपञ्चो मत्प्रणीतमुक्तावली-**प्रभायां** द्रष्टव्यः ।

† नित्यज्ञानामोघेच्छावान् स्वतन्त्रो निर्दुःख इत्यर्थः ।

‡ जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकर्तेत्यर्थः ।

इदन्तु बोध्यम्—

**आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत्कृतिः ।**
**कृतिजन्या भवेच्चेष्टाचेष्टाजन्या भवेत् क्रिया ॥ इति ।**

मानेन लाघवादेक एव सिद्ध्यतीति भावः । अत्रत्यः प्रपञ्चस्तु मदीयन्यायतत्त्वसमीक्षायां द्रष्टव्यः । परमात्मनि धर्माधर्मयोरभावात् सुखदुःखाद्युत्पत्तिर्नास्तीत्याशयेनाह "सुखदुःखरहित" इति । "समवायसम्बन्धेन नित्यज्ञानवानीश्वर" इति वेश्वरस्य लक्षणं वोध्यम् । जीवस्य लक्षणमाह—"जीव" इति । "समवायेन जन्यज्ञानाधिकरणत्वं जीवत्व"मिति जीवस्य लक्षणम् । अयमपि सर्वमूर्त्तसंयोगित्वात् विभुः उत्पत्तिविनाशाभावात् नित्यः = अनाद्यनन्त इत्यर्थः । जीवा असङ्ख्याताः सन्ति । सुखादिभोगवैचित्र्यात् प्रतिशरीरं भिद्यन्ते अनन्ताश्चेत्यर्थः । तथा च पारमर्षं सूत्रम्—"इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति" । ( न्या० १ । १ । १० ) ।

( प्रश्ना )—आत्मनः किं लक्षणम् ? कतिविधश्च सः ? जीवेश्वरयोः को भेद इति सप्रमाणं ब्रूहि ?

सुखदुःखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः । तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनंतं परमाणुरूपं नित्यं च ।

मनसो लक्षणमाह—"सुखदुःखादी" ति । सुखदुखानां जीवात्मवृत्तिविशेषगुणानां या उपलब्धिः = साक्षात्कारः तस्य साधनं = साधतकमं करणं यदिन्द्रियं तत् "मन" इत्यर्थः । सुखादिसाक्षात्कारणत्वे सति इन्द्रियत्वं मनसो लक्षणम् । चक्षुरादावतिव्याप्तिनिरासाय "इन्द्रियत्वम्" उक्तम् । तच्च = मनः प्रत्यात्मनियतत्वात् = प्रतिजीवं ज्ञानोत्पादाय संयोगसम्बन्धेनावश्यकत्वात् अनन्तम् = असङ्ख्यम्, प्रतिशरीरं भिन्नं परमाणुरूपं = परमसूक्ष्मं निरवयवं नित्यं = पृथिव्यादिपरमाणुवद् उत्पत्तिविनाशरहितमनादीत्यर्थः ।

समाप्तं द्रव्यनिरूपणम् ।

( प्रश्नाः ) मनसो लक्षणं सपदकृत्यं लिखत ?

कपिशः: brown धूसर

* चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम्। तच्च शुक्लनीलपीतरक्त-हरितकपिशचित्रभेदात्सप्तविधम्। पृथिवीजलतेजोवृत्ति। तत्र पृथिव्यां सप्तविधम्। अभास्वरं † शुक्लं जले। भास्वरं शुक्लं तेजसि।

रूपस्य लक्षणमाह—"चक्षुरिति"। 'चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुणत्वं रूपस्य लक्षणमित्यर्थः। बुद्ध्यादिष्वतिव्याप्तिवारणाय 'चक्षुर्ग्राह्ये' ति। संख्यावारणाय 'विशेषे'ति। स्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वयोरतिव्याप्तिवारणाय "मात्र" पदम।

यदि "चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमत्त्वं गुणत्वम्" इति लक्षणं क्रियेत तदा लक्षणे "विशेष" पदं न देयम्। त्र्यणुकादिवारणाय तु "गुण" पदं निवेशनीयमेव। रूपं विभजते—'तच्चे'ति। रूपमित्यर्थः। शुक्लं, नीलं, पीतं, रक्तं, हरितं, कपिशं, चित्रमिति भेदात् सप्तप्रकारमित्यर्थः। रूपस्याश्रयमाह—'पृथिवी'ति। आश्रयं विभज्य दर्शयति—"तत्रे" ति। पृथिवीजलतेजःसमुदाये इत्यर्थः। न भास्वरमभास्वरं पराप्रकाशकं यत् शुक्लं तत् जले, भास्वरं द्रव्यादेः प्रकाशकं यत् शुक्लं तत् तेजसि वर्त्तत इत्यर्थः। वृत्तित्वं सप्तम्यर्थः। जलवृत्ति, तेजोवृत्तीत्यन्वयो बोधः

---

* चक्षुर्मात्रेण ग्राह्यः चक्षुर्मात्रग्राह्यः। जन्यत्वं तृतीयार्थः। ग्रहधातोर्ज्ञानमर्थः। ण्यप्रत्ययस्य विषयोऽर्थः। तथाच—चक्षुर्मात्रजन्यज्ञानविषयत्वे सति गुणत्वं रूपस्य लक्षणम्। चक्षुर्मात्रजन्यं यत् ज्ञानम् "इदं रूपम्" इत्याकारकं ज्ञानं तद्विषयत्वस्य रूपे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति निरुक्तिः।

† यद्यपि—"गुणे शुक्लादयः पुंसि" कोशप्रामाण्यात् गुण वाचकशुक्लादिशब्दानां पुंल्लिङ्गतैवोचिता तथापि प्रकृते "अस्त्रीनियतलिङ्गानां योगे तल्लिङ्गता च" इति विशेषवचनबलेन "रूपम" इति विशेष्यवाचकपदमनुषज्य शुक्लपदे नपुंसकलिङ्गतायामपि दोषाभावः।

( प्रश्नाः ) रूपस्य किं लक्षणम् ? कतिविधञ्च तत् ? कुत्र कुत्र च तत् वर्त्तते इति सर्वं स्पष्टं लेख्यम् ? रूपलक्षणस्य पदकृत्यञ्च दर्शनीयम् ? ।

**रसनाग्राह्यो गुणो रसः । सच मधुराम्ललवणकटुकषाय-तिक्तभेदात् षड्विधः । पृथिवीजलवृत्तिः । पृथिव्यां षड्विधः । जले मधुर एव ।**

रसस्य लक्षणमाह—"रसने"ति । रसत्वादिजातावतिव्याप्तिवारणाय "गुण" इति । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय "रसने"ति । रसं विभजते—"स चे"ति । स रसः मधुरादिप्रकरणे षट्संख्याक इत्यर्थः । रसस्याश्रयमाह—"पृथिवी"ति । रसस्य आश्रयं विभज्य दर्शयति—"पृथिव्या" मिति । जम्बीरफलादिरूपायां तथैव प्रतीयत इति भावः । जले तु मधुर एव रसो नान्य आम्लादिरित्यर्थः । यदा हरीतक्यादि भक्ष्यते तदा जिह्वावृत्तिमलविशेषस्य नाशात् रसनेन्द्रियेण जलीयमधुर-रसस्य स्पष्टा प्रतीतिर्जायत इति भावः ।

( प्रश्नाः )—सपदकृत्यं रसस्य लक्षणं लिख्यताम् ? । तस्याश्रयोऽपि विभज्य प्रदर्शताम् ? ।

**घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः । स द्विविधः । सुरभिरसुरभिश्च । पृथ्वीमात्रवृत्तिः ।**

गन्धस्य लक्षणमाह—'घ्राणे'ति । "घ्राणग्राह्यत्वे सति गुणत्वं" गन्धस्य लक्षणमित्यर्थः । गन्धत्वादिजातावतिव्याप्ति वारणाय "गुण" पदम् । रूपादावतिव्याप्तिनिरासाय 'घ्राण-ग्राह्य' इति । तस्य विभागमाह—"स द्विविध" इति । प्रकारद्वय-विशिष्ट इत्यर्थः । सुरभिः = सुगन्धः पुष्पादिनिष्ठः । असुरभिः= दुर्गन्धः मलादिगतः । तस्याश्रयमाह—"पृथ्वी" ति । पृथिव्यामेव गन्धो वर्त्तते नान्यत्रेत्यर्थः ।

ननु—जलादावपि गन्ध उपलभ्यते ? सत्यम्, परन्तु

पृथिवीभागसम्बन्धेनैव (* स्वसमवायिसंयोगेन) गन्धस्य जलादौ प्रतीतिः "यत्र यत्र पृथिवीत्वं तत्र तत्र † गन्धवत्त्वम्" इति नियमात्।

(प्रश्नाः)—गन्धस्य लक्षणं, तत्पदकृत्यं तदाश्रयञ्च स्पष्टं वर्णय ?।

त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः। सच त्रिविधः। शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात्। पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः। तत्र शीतो जले, उष्णस्तेजसि, अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः।

स्पर्शस्य लक्षणमाह—"त्वगिन्द्रिये ति।" "त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यत्वे सति गुणत्वं" स्पर्शस्य लक्षणमित्यर्थः। संख्यादिसामान्यगुणादावतिव्याप्तिवारणाय "मात्र" पदम्। रूपादावतिव्याप्तिवारणाय "त्वगिन्द्रिय" इति। स्पर्शत्वादावतिव्याप्तिनिरासाय ‡ "'गुण" पदम्। स्पर्शं विभजते—"सचे" ति। स्पर्शस्याश्रयमाह—"पृथिवी" इति। पृथिवी, जलं, तेजः, वायुश्चेति चतुर्ष्वेव द्रव्येषु समवायेन स्पर्शो वर्त्तत इति भावः। आश्रयं विभज्य दर्शयति—"तत्रे" ति। स्पष्टमन्यत्।

(प्रश्नाः)—स्पर्शस्य किं लक्षणं ? कतिविधः सः। कः कः कुत्र कुत्र वर्त्तते ? लक्षणपदानां प्रयोजनञ्च दर्शय।

---

* "स्व" पदेन गन्धग्रहः, तस्य समवायी पृथिवीभागः तत्संयोगो जले इति परम्परासम्बन्धेन।

† गन्धवत्त्वञ्च गन्ध एव।

‡ यद्यपि अत्रापि परमाणुस्पर्शेऽव्याप्तिवारणाय त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यजातिमत्त्वमेव विवक्षणीयम्, तथाच स्पर्शत्वेऽतिप्रसक्त्या गुणपदमनर्थकमेव, तथापि मृदुत्वकाठिन्ययोः ग्रन्थकृन्मते अवयवसंयोगविशेषात्मकतया अवयवसंयोगगतवैजात्यस्यापि त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यत्वे संयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यतादृशजातिमत्त्वस्यैव लक्षणे विवक्षणीयतया तल्लाभायैव गुणपदमवधेयमिति **रामरुद्री**।

रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च । अन्यत्रापाकजम् । नित्यमनित्यं च । नित्यगतं नित्यम् , अनित्यगतमनित्यम् ।

रूपरसगन्धस्पर्शेषु किञ्चिद्विशेषं वक्तुमाह—"रूपादी"ति रूपादिचतुष्टयं = रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः । "पृथिव्यां पाकज"मिति । विलक्षण ( विजातीय ) तेजः संयोगः पाकः । तज्जं पाकजमित्यर्थः । "अनित्य" मिति । उत्पत्तिध्वंसशालीत्यर्थः । पृथिवी परमाणुमारभ्य अवयविद्रव्यपर्य्यन्तं सर्वत्रैव पृथिव्यां रूपादिचतुयष्टयं वर्त्तते परन्तु तदनित्यमेव भवति । अन्यत्र = जले, तेजसि, वायौ च†रूपादित्रिकमपाकजं = अग्निसंयोगानुत्पन्नमित्यर्थः । नित्यगतं = जलादिपरमाणुगतं नित्यं भवति । अनित्यगतं = द्व्यणुकाद्यवयविगतन्तु अनित्यमेवेत्यर्थः । इयांस्तु विशेषः—यद् वायौ रूपं रसश्च नास्त्येव ।

इदमत्र बोध्यम्—पाको नाम नानाजातीयः तेजःसंयोगः कश्चिद्रूपजनकः, रसजनकोऽन्यः, तदपेक्षया गन्धजनकोऽन्यः, तदपेक्षया स्पर्शजनकोऽन्योस्ति । एवं रीत्या भिन्नभिन्नप्रकाराः तेजःसंयोगरूपाः पाकाः कार्यविचित्रतया कल्पनीयाः । अत एव कस्मिंश्चित् हरितवर्णे आम्रफले रसो मधुरः, कुत्रचित् पीतवर्णे तस्मिन् रसस्तु आम्लोऽनुभूयते । तत्र रूपजनकः पाकोऽन्यो रसजनकश्चान्योऽस्ति ।‡

---

† जलादौ गन्धाभावेन रूपादिचतुष्टयस्य बाधितत्वात् यथायोगमन्वये तात्पर्यमनुसन्धाय आह—"रूपादित्रिकम्" इति ।

‡ सच पूर्वरूपनाशपूर्वकरूपान्तरोत्पादकतेजःसंयोगः । अन्यथा फलादिपाकं प्रति तेजसः कारणत्वात्, आकाशस्य च सर्वमूर्त्तद्रव्यसंयोगित्वात् तादृशतेजःप्रतियोगिकसंयोगस्याकाशेऽपि सत्वात् "आकाशः पाकवान्" इत्यपि यथार्थः प्रत्ययः स्यात् । स्वरूपान्तरोत्पत्तिमत्वावच्छिन्नजनकसम्बन्धस्य पाकपदशक्यत्वे तु नोक्तदोष इति भावः ।

एवञ्च एकजातीयेभ्योऽपि पार्थिवपरमाणुभ्यः पाकवशात् विजातीयद्रव्यारम्भो भवति। यदा गौस्तृणं चरति तदा तस्या आमाशये परमाण्वन्तःतृणनाशो जायते, अथ तृणारम्भकपरमाणुषु विजातीयजठरवर्त्तितेजःसंयोगात् पूर्वरूपादिनाशे सति दुग्धमुत्पद्यते, एवमेव तत्र रसादीनामुत्पत्तिः ततो दुग्धारम्भकैः परमाणुभिरेव दधि आरभ्यते, तत्रापि रूपरसादीनां पाकवशात् परिवर्त्तनं बोध्यमिति बालबोधाय पाकप्रक्रियायाः परिचयमात्रं दत्तं पूर्णरीत्या प्रक्रिया तु मत्प्रणीतमुक्तावलीप्रभायां द्रष्टव्या।

(**प्रश्नाः**)—रूपादिचतुष्टयं कुत्र कीदृशं वर्त्तते ? पाकस्य किं लक्षणम् ? तं किंचित् परिचयदानेन स्पष्टीकुरु ?

*** एकत्वादिव्यवहाराऽसाधारणहेतुः संख्या। सा नवद्रव्यवृत्तिः। एकत्वादिपरार्धपर्य्यन्ता। एकत्वं नित्यमनित्यं च। नित्यगतं नित्यम्, अनित्यगतमनित्यम्, द्वित्वादिकं तु सर्वत्रानित्यमेव।**

**संख्याया लक्षणमाह**—"एकत्वादी"ति। "**एकः द्वौ**" **इत्यादिरूपो यः एकत्वादिव्यवहारः तस्य असाधारणहेतुः = असाधारणकारणं संख्या = संख्यानामको गुण इत्यर्थः।** "**गणनव्यवहारासाधारणकारणत्वं**" **संख्याया लक्षणम्। तस्या आश्रयमाह**—"**स**" **ति। सर्वेषु द्रव्येषु वर्त्तत इत्यर्थः।** "एकत्वादी" ति—**सा च एकत्वमारभ्य परार्धपर्य्यन्ताऽस्ति। उक्तञ्च**—

* एकादिव्यवहारनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वं संख्याया लक्षणम्। एकादिव्यवहारनिष्ठा या कार्यता अयमेकः, इमौ द्वौ, इत्याकारकव्यवहारनिष्ठा कार्यता, तन्निरूपिताया कारणता एकत्वद्वित्वादिसंख्याया कारणता, तदाश्रयत्वस्य एकत्वादिसंख्यायां वर्त्तत एवेति सर्वत्र लक्षणसमन्वयः। संख्यापरिमाण पृथक्त्वसंयोग परत्वापरत्वलक्षणवाक्येष्वप्ययमेव शाब्दबोधप्रकारो लक्षणघटको विज्ञेयः॥

एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
लक्षञ्च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च ॥
वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खं पद्मश्च सागरः ।
अन्त्यं मध्यं परार्धञ्च दशवृद्ध्या यथाक्रमम् ॥ इति ॥

एकत्वं विभजते—'एकत्व' मिति । नित्येष्वाकाशादिषु एकत्वं नित्यं यतस्तस्याश्रयो नित्यः । अनित्येषु घटादिषु एकत्वमनित्यमेव आश्रयस्यानित्यत्वात् इत्याशयेनाह—"नित्यगतम्" इत्यादि । "द्वित्वादिक" मिति—द्वित्वादिसंख्या सर्वाप्यनित्यैव । अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वादिति भावः । "अयमेको घटः अयमेको घटः" इतीमौ द्वौ घटौ, इत्याकारा बुद्धिरपेक्षाबुद्धिः बुद्धिर्ज्ञानमित्यर्थः । "बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्" (न्या० १ । १ । १५ ) इति च पारमर्षं सूत्रम् ।

( प्रश्नाः )—संख्याया किं लक्षणम् ? केषु द्रव्येषु सा वर्त्तते ? अपेक्षाबुद्धिजन्या संख्या कास्ति ?

**मानव्यवहाराऽसाधारणकारणं परिमाणम् । नवद्रव्यवृत्ति । तच्चतुर्विधम्, अणुमहद्दीर्घं ह्रस्वं चेति ।**

परिमाणस्य लक्षणमाह—"माने"ति । मानं = इयत्ताया अवधारणं तस्य यः "इदमणु, इदं महत्, इदं दीर्घं, इदं ह्रस्वम्" इत्याकारो व्यवहारः, तस्य व्यवहारस्य असाधारणं कारणं परिमाणम् । "परिमितिव्यवहारासाधारणकारणत्वं" परिमाणस्य लक्षणमित्यर्थः । दण्डादावतिव्याप्तिनिरासाय "मान" इत्युक्तम् । कालादावतिव्याप्तिवारणाय "असाधारण" मित्युक्तम् । संख्याया आश्रयमाह—"नवद्रव्ये"ति । परिमाणं विभजते—"तच्चतुर्विध" मिति ।

इदन्तु बोध्यम्-परमाण्वाकाशादिनित्यद्रव्यगतं परिमाणं नित्यम् । द्व्यणुकादावनित्ये कार्ये ( अवयविनि ) द्रव्ये वर्त्तमानमनित्यम् ।

( प्रश्नाः )—परिमाणं सप्रपञ्चं निरूपय ?

**पृथग्व्यवहारासाधारणं कारणं पृथक्त्वम् । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।**

पृथक्त्वस्य लक्षणमाह—"पृथगि" ति । "अयमस्मात् पृथक्" इति यो व्यवहारः तस्य असाधारणं कारणं पृथक्त्वमित्यर्थः । "पृथग्व्यवहारासाधारणकारणत्वं पृथक्त्वस्य" लक्षणम् । दण्डादावतिव्याप्तिवारणाय "पृथक्" इति । कालादावतिव्याप्तिवारणाय "असाधारण" मिति । पृथग्व्यवहारत्ववारणाय "कारण" मिति । अस्याश्रयमाह—"सर्वद्रव्ये" ति । नवद्रव्यवृत्तीत्यर्थः ।

**संयुक्तव्यवहारासाधारणो हेतुः संयोगः । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।**

संयोगस्य लक्षणमाह—'संयुक्ते' ति । "इमौ संयुक्तौ" इत्याकारकव्यवहारस्य असाधारणो हेतुः = कारणं संयोग इत्यर्थः । अस्याश्रयमाह—'सर्वद्रव्ये' ति । सर्वेषु पृथिव्यादिद्रव्येषु संयोगो वर्त्तते इत्यर्थः । "द्रव्ययोरेव संयोग" इति नियमोस्तीति भावः । अस्य पदकृत्यं पूर्ववज्ज्ञेयम् । संयोगो द्विविधः—कर्मजः संयोगजश्चेति । हस्तक्रियया हस्तपुस्तकसंयोग आद्यः। हस्तपुस्तकसंयोगात् कायपुस्तकसंयोगो द्वितीयः * संयोगोऽव्याप्यवृत्तिर्भवति द्रव्यस्यैकदेशे वर्त्तते इत्यर्थः । प्रपञ्चो मुक्तावल्यादिषु द्रष्टव्यः ।

( प्रश्ना )—पृथक्त्वं सप्रपञ्चं निरूपय ? संयोगस्य किं लक्षणं ? केषु द्रव्येषु च वर्त्तते ?

**† संयोगनाशको गुणो विभागः । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।**

---

* स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरण इत्यर्थः । यत्र घटादौ पटादिसंयोगो वर्त्तते तत्रैवान्यावयवावच्छेदेन तदभावोप्यस्त्येव ।

† "संयोगस्तु विरोधी स्याद् गुणत्वे सति कर्मणः ।
यस्मात् संयोगविध्वंसो विभागः स गुणो भवेत्"॥ इति तार्किकरक्षा ।

विभागस्य लक्षणमाह—" संयोगनाशक " इति । संयोगनाशकः=संयोगनाश ( ध्वंस ) जनको गुणो विभाग इत्यर्थः । संयोगनाशकत्वविशिष्टगुणत्वं विभागस्य लक्षणम् । क्रियायामतिव्याप्तिवारणाय " गुण " इति । भवति हि क्रियापि संयोगनाशिका । ईश्वरेच्छादिसाधारणकारणेऽतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे "असाधारण" पदमपि देयम् । अस्याश्रयमाह—"सर्वद्रव्येति" ति । पृथिव्यादिसर्वद्रव्येषु वर्त्तते इत्यर्थः । विभागो द्विविधः—कर्मजो विभागश्चेति । हस्तक्रियया हस्तपुस्तकविभागः कर्मजः । हस्तपुस्तकविभागात् कायपुस्तकविभागो द्वितीयः ।

**परापरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे । पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिनी । ते द्विविधे । दिक्कृते कालकृते चेति । दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम् , समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम् । ज्येष्ठे कालकृतं परत्वम् , कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम् ।**

परत्वापरत्वयोर्लक्षणमाह—"परापरे"ति । 'अयमस्मात्पर' इत्याकारकपरव्यवहारासाधारणकारणं परत्वम् । 'अयमस्मात् अपर' इत्याकारकापरव्यवहारासाधारणकारणमपरत्वमित्यर्थः। दण्डादिवारणाय 'परव्यवहार' इति । कालादावतिव्याप्तिवारणाय 'असाधारण' इति । एवमेव द्वितीयेऽपि बोध्यम् । ते विभजते—" ते द्विविध " इति । दिक्कृते = दैशिकपरत्वाऽपरत्वे । कालकृते= कालिकपरत्वापरत्वे इत्यर्थः । दिक्कृतयोःपरत्वापरत्वयोरुदाहरणमाह " दूरस्थ " इति । कालकृते उदाहरति—"ज्येष्ठ" इति ।

( प्रश्नाः )—विभागस्य लक्षणं ब्रूहि ? तद्भेदांश्च प्रदर्शय ? विभागलक्षणे ' गुण ' पदनिवेशस्य किं फलम् ? परत्वापरत्वयोः किं लक्षणम् ? कतिविधं कुत्र कुत्र च वर्त्तते ?

**आद्यपतनाऽसमवायिकारणं गुरुत्वम्। पृथिवीजलवृत्ति।**

गुरुत्वस्य लक्षणमाह—'आद्ये' ति। द्वितीयादिपतनस्य वेगोऽसमवायिकारणमिति वेगेऽतिव्याप्तिवारणाय "आद्ये" ति दण्डादिवारणाय "असमवायि" इति। रूपादिवारणाय "पतन" इति। अस्याश्रयमाह—'पृथिवी' ति। गुरुत्वं पृथिव्यां जले च वर्त्तत इत्यर्थः।

**आद्यस्यंदनाऽसमवायिकारणं द्रवत्वम्। * पृथिव्यप्तेजोवृत्ति। तद्द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च। सांसिद्धिकं जले। नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः। पृथिव्यां घृतादावग्निसंयोगजन्यं द्रवत्वम्, तेजसि सुवर्णादौ।**

द्रवत्वस्य लक्षणमाह—"आद्ये" ति। आद्यं=प्रथमं यत् स्यन्दनं=स्रवणं क्रियाविशेषः तस्य असमवायिकारणं यत्, तत् 'द्रवत्वं' नाम गुण इत्यर्थः। अस्य पदकृत्यं गुरुत्वलक्षणवद् बोध्यम्। अस्याश्रयमाह—"पृथिवी" ति। पृथिव्यां तेजसि च वर्त्तते इत्यर्थः। द्रवत्वं विभजते—'तदि' ति। सांसिद्धिकम्= निमित्तानपेक्षाधोदेशप्रसरत्वं स्वाभाविकमिति यावत्। तत् जले=जल एव वर्त्तते जलस्य प्रस्रवणस्वाभावत्वात्, नैमित्तिकं तेजःसंयोगजमित्यर्थः। नैमित्तिकस्याश्रयमाह—'पृथिवीतेजसो' रिति। विभज्य दर्शयति——"पृथिव्या" मिति। उक्तञ्च—

नैमित्तिकं वह्नियोगात् तपनीयघृतादिषु।
द्रवत्वं स्यन्दने हेतु र्निमित्तं सङ्ग्रहे तु तत्॥ इति।

(प्रश्नाः)—गुरुत्वं द्रवत्वञ्च सप्रपञ्चं निरूपय?

**चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः। जलमात्रवृत्तिः।**

---

* द्रवत्वत्वं पृथिव्यादित्रिकवृत्तितावच्छेदकमित्यर्थः।

स्नेहस्य लक्षणमाह—"चूर्णादी" ति । चूर्णं पिष्टं तदेवादिर्यस्य मृत्तिकादेः स चूर्णादिः, तस्य यः पिण्डीभावः=संयोगविशेषः तस्य हेतुर्निमित्तकारणं यो गुणः स स्नेहः । "चूर्णादिपिण्डीभावहेतुत्वे सति गुणत्वं" स्नेहस्य लक्षणमित्यर्थः । पिण्डीभावो=नाम चूर्णादिधारणाकर्षणहेतुभूतो विलक्षणः संयोगः । कालादावतिव्याप्तिवारणाय "गुण" पदम् । रूपादावतिव्याप्तिनिरासाय 'पिण्डीभावे' ति ।

यत्तु पदकृत्यकारः लक्षणे चूर्णपदे स्पष्टार्थमाह तन्न लोहादिपिण्डीभावहेतुभूतो योऽग्निसंयोगः तत्रातिव्याप्तिवारणाय "चूर्ण" पदस्यावश्यकत्वात् ।

* श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः । आकाशमात्रवृत्तिः ।

शब्दस्य लक्षणमाह—'श्रोत्रे' ति । श्रोत्रस्य श्रोत्रेन्द्रियस्य ग्राह्यो=विषयो यो गुणः स शब्दः इत्यर्थः । "श्रोत्रग्राह्यत्वे सति गुणत्वं" शब्दस्य लक्षणमिति ज्ञेयम् । शब्दत्वजातावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे "गुण" पदं दत्तम् । तस्या अपि श्रोत्रग्राह्यत्वात् । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय 'श्रोत्र' ति । अस्याश्रयमाह—'आकाशे' ति । शब्दो विशेषगुणः समवायसम्बन्धेनाकाश एव वर्त्तत नान्यस्मिन् द्रव्य इति भावः । ननु—वीथ्यां कोलाहलः, वने कोलाहलः इत्यादिप्रतीते वीथ्यादिरपि शब्दाश्रय इति चेन्न वीथीवनादिष्ववच्छेदकतासम्बन्धेन शब्दप्रतीतेः शब्दस्तु आकाशमात्रवृत्तिरेव ।

( प्रश्नाः )—स्नेहलक्षणस्य पदकृत्यं दर्शय ? कस्मिन्द्रव्ये स्नेहो वर्त्तते ?

---

* इदमुपलक्षणम्—शब्दपदशक्यतावच्छेदकतयापि सिद्धशब्दत्वजातिमत्त्वं शब्दलक्षणमिप्यपि बोध्यमिति नृसिंही ।

शब्दस्य किं लक्षणम् ? कश्च तस्याश्रयः ? तल्लक्षणे गुणपदविशेस्य किं फलम् ?

**स द्विविधः ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्चेति । ध्वन्यात्मको भेर्यादौ । वर्णात्मकः संस्कृतभाषादिरूपः ।**

शब्दं विभजते—"स" इति । ध्वन्यात्मकः=ध्वनिः आत्मा स्वरूपं यस्य सः । ध्वनित्वं जातिविशेषः ताल्वोष्ठपुटसंयोग-जन्यः वर्णस्वरूपः इत्यर्थः । 'भेर्यादा' विति—आदिनी मृदङ्गादि-परिग्रहः ।

इदन्तु बोध्यम्—स द्विविधोपि शब्दः पुनः त्रिविधोपि भवति । संयोगजो विभागजो शब्दजश्चेति । आद्यः—भेरीदण्ड-संयोगजन्यः भाँकारादिशब्दः । अथवा करतालिकादिसंयोग-जन्यः तडतडादिशब्दः । द्वितीयः—वंशे पाट्यमाने दलद्वय-विभागजन्यः पटपटादिशब्दः । तृतीयः—शब्दोत्पत्तिदेशमारभ्य कर्णरन्ध्रपर्यन्तं वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकलन्यायेन वा पवनवशात् या शब्दधारा जायते तत्रोत्तरोत्तरशब्दं प्रति पूर्वः पूर्वः शब्दः कारणं स " शब्दजः " शब्दो भवति ।

( प्रश्नाः )—कतिविधः शब्दः ? ।

**सर्वव्यहारहेतुर्ज्ञानं बुद्धिः । सा द्विविधा । स्मृतिरनु-भवश्च । संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । तद्भिन्नं ज्ञानम-नुभवः ।**

बुद्धेर्लक्षणमाह—" सर्वव्यवहारे "ति । व्यवहारः " घटः पटः, जलं दुग्धम् " इत्याकारकः शब्दप्रयोगः, सर्वे ये व्यवहारा आहारविहारादिरूपाः अपि तेषां हेतुः असाधारणं कारणं

*बुद्धिरित्यर्थः। बुद्धिर्ज्ञानमिति समानार्थकौ शब्दौ। ज्ञानं विना शब्दप्रयोगाऽसंभवात्। "शब्दप्रयोगरूपव्यवहारहेतुत्वं" बुद्धेर्लक्षणमिति फलितम्। दण्डादिष्वतिव्याप्तिवारणाय "सर्वव्यवहार" इति कालादावतिव्याप्तिवारणाय "असाधारण" इत्युक्तम्। बुद्धेर्विभागमाह–"से" ति। स्मृतेर्लक्षणमाह–"संस्कार" ति। 'संस्कारजन्यत्वविशिष्टज्ञानत्वं' स्मृतेर्लक्षणमित्यर्थः। संस्कारो=भावनाख्यः। संस्कारध्वंसे अतिव्याप्तिवारणाय 'ज्ञान' मित्युक्तम्। घटादिप्रत्यक्षे अतिव्याप्तिवारणाय 'संस्कारजन्य' मिति। प्रत्यभिज्ञायामतिव्यातिवारणाय "मात्र" पदम्। अनुभवस्य लक्षणमाह—"तद्भिन्न" मिति। 'स्मृतिभिन्नं ज्ञानमनुभव' इत्यनुभवस्य लक्षणमित्यर्थः। स्मृतावतिव्याप्तिवारणाय 'स्मृतिभिन्न' मित्युक्तम्। † सादृश्यादिज्ञानं संस्काराणामुद्बोधकम् उद्बुद्धाश्च संस्काराः स्मृतिं जनयन्तीत्यपि ज्ञेयम्।

(प्रश्नाः)—बुद्धेः किं लक्षणम्? तस्या लक्षणस्य पदानां किं किं प्रयोजनम्? स्मृतेर्लक्षणं ब्रूहि? अनुभवलक्षणस्यार्थं स्पष्टीकुरु?

**स द्विविधः यथार्थोऽयथार्थश्च। ‡ तद्वति तत्प्रकार-**

---

* "बुद्धिरर्थप्रकाशनम्" इति **तार्किकरक्षा**। मूले "सर्वव्यवहारहेतु" रिति—व्यवहारसामान्यहेतुरित्यर्थः। वाच्यतासम्बन्धेन समवायसम्बन्धेन वा ज्ञानस्य हेतुत्वाल्लक्षणसङ्गतिर्बोध्या।

† न्यायदर्शने तृतीयाध्यायस्य द्वितीय आह्निके प्रणिधानाद्या ये स्मृतिहेतव उक्ताः तेषामिहादिपदेन ग्रहणम्॥

‡ परममूले तद्वतीति—सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वमाश्रयतासम्बन्धेनानुभवान्वयि। तथा च—"तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकानुभवत्वं" यथार्थानुभवलक्षणम्। तत्पदार्थः प्रकारः। तद्वत्त्वं प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम्। तेन कालिकसम्बन्धेन

कोनुभवो यथार्थः। यथा रजते "इदं रजतम्" इति ज्ञानन्। सैव "प्रमा" इत्युच्यते। तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवोऽयथार्थः। यथा शुक्तौ इदं "रजतम्" इतिज्ञानम्। सैव "अप्रमा" इत्युच्यते।

अनुभवं विभजते—"स द्विविध" इति। यथार्थानुभवस्य लक्षणमाह—'तद्वती' ति। "तत्" पदेन रजतादिधर्मिनिष्ठस्य रजतत्वादिधर्मस्य ग्रहणम्। तद्वति=तद्धर्मवति तत्प्रकारकः= स धर्म एव प्रकारो विशेषणं यत्र सः, अर्थात् रजतत्वधर्मवति रजते रजतत्वप्रकारकोऽनुभवः यथार्थानुभव इत्युच्यते। एव मेवान्यत्रापि अर्थो योजनीयः। इत्थञ्च * "तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं" यथार्थानुभवस्य लक्षणमुक्तं भवति। उदाहरति—"यथे"ति। पुरोवर्त्तिनि देशे स्थिते रजते यत् "इदं रजतम्" इत्याकारकं ज्ञानं स यथार्थानुभव इत्यर्थः। अस्यैव नामान्तरमाह—"सैवे"ति। यथार्थानुभव एव "प्रमा"

---

शुक्त्यादौ रजतत्वसत्त्वेऽपि "इदं रजतम्" इति भ्रमे नातिव्याप्तिरित्याद्यधिकं **नीलकण्ठ्यादौ** द्रष्टव्यम्।

* यत्र पुरोवर्त्तिनि रजते "इदं रजतम्" इत्याकारकं ज्ञानं जातं स यथार्थानुभवः। स एव लक्ष्यः। वर्त्तते च तत्रेदं लक्षणम्—तथाहि तादृशज्ञाने त्रयो विषया विशेष्यः, प्रकारः, संसर्गश्चेति। तत्र—पुरोवर्त्ति रजतं विशेष्यः, रजतत्वं प्रकारः, समवायः संसर्गः। तथाच—तज्ज्ञानं रजतविशेष्यकम् रजतत्वप्रकारकं समवायसंसर्गकञ्च भवतीति। एवञ्चात्र तच्छब्देन प्रकारत्वोपलक्षितं रजतत्वं ग्राह्यम् तद्वत् रजतम्, तच्चास्मिन् ज्ञाने विशेष्यम् तत्=रजतत्वञ्चास्मिन् ज्ञाने प्रकार इति तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वे सति अनुभवत्वरूपलक्षणस्य "इदं रजतं" इत्याकारकयथार्थानुभवे विद्यमानत्वात् लक्षणसङ्गतिः।

इति पदेनाप्युच्यते। अयं भावः—"इदं रजतम्" इत्याकारके ज्ञाने रजतनिष्ठो रजतत्वं धर्मः प्रकारतारूपेण, रजतरूपो धर्मी विशेष्यतारूपेण च भासते, अत एवायमनुभवः "प्रमा" इत्युच्यते। अयथार्थानुभवेऽतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे "तद्वति" इत्युक्तम्। निर्विकल्पकज्ञानेऽतिव्याप्तिनिरासाय "तत्प्रकारक" इत्युक्तम्। स्मृतिवारणाय "अनुभव" इति।

अयथार्थानुभवस्य लक्षणमाह—"तदभाववती"ति। तदभाववति=तद्धर्माभाववति, तत्प्रकारकः=तद्धर्मप्रकारकः अनुभवोऽयथार्थः। अन्यस्मिन् वस्तुनि अन्यप्रकारा या प्रतीतिः सा "अयथार्थानुभव" इत्यर्थः। उदाहरति—"यथा शुक्ताव"ति। शुक्तिरूपे अन्यस्मिन् वस्तुनि "इदं रजतम्" इत्येवं रजतत्वप्रकारा या प्रतीतिः साऽयथार्थोऽनुभवः।*"तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वम्" इत्ययथार्थानुभवस्य लक्षणमिति फलितम्। अस्यैव नामान्तरमाह—"सैवे"ति। अयमेव (अयथार्थानुभव एव) "अप्रमा" इति कथ्यते। मिथ्याज्ञानमित्यर्थः। स्मृतावतिव्याप्तिवारणाय "अनुभव" इत्युक्तम्।

---

* यत्र पुरोवर्त्तिनि शुक्तौ "इदं रजतम्" इत्याकारकं ज्ञानं जातं सोऽयथार्थानुभवः स एव लक्ष्यः। वर्त्तते च तत्रेदं लक्षणम्। तथाहि—तादृशज्ञाने त्रयो विषयाः। विशेष्यः, प्रकारः, संसर्गश्चेति। तत्र पुरोवर्त्तिनी शुक्तिः विशेष्यः, रजतत्वं प्रकारः। समवायश्च संसर्गः। तथाच तज्ज्ञानं शुक्तिविशेष्यकं रजतत्वप्रकारकं समवायसंसर्गकञ्चेति। एवञ्चात्र तच्छब्देन प्रकारत्वोपलक्षितं रजतत्वं ग्राह्यम्, तदभाववती शुक्तिः सा चास्मिन् ज्ञाने विशेष्यरूपा। तत्=रजतत्वम्, तच्चास्मिन् ज्ञाने प्रकारः इति तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वे सत्यनुभवत्वरूपलक्षणस्य शुक्तिविशेष्यके रजतत्वप्रकारके "इदं रजतम्" इत्याकारकाऽयथार्थानुभवे विद्यमानत्वाल्लक्षणसङ्गतिरिति बालोपयोगी मार्गो विवृतः॥

यथार्थानुभवेऽतिव्याप्तिनिरासाय लक्षणे "तदभाववति" इत्युक्तम्। निर्विकल्पकज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय "तत्प्रकारक" इत्युक्तम् * निर्विकल्पकस्य प्रकारतादिशून्यत्वादिति भावः॥

(प्रश्न)—कतिविधोऽनुभवः? यथार्थानुभवस्य किं लक्षणं? तदुदाहरणेन स्पष्टीकुरु? अयथार्थानुभवस्य लक्षणं लिख? उदाहरणञ्च दर्शय? तत्तल्लक्षणस्थ-पदानां प्रयोजनं निरूप्यताम्?

**यथार्थानुभवश्चतुर्विधः। प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशब्द-भेदात्। तत्करणमपि चतुर्विधम्, प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्द-भेदात्।**

यथार्थानुभवस्य विभागमाह—"यथार्थे" ति। प्रत्यक्षम्, अनुमितिः उपमितिः, शब्द इत्येवं चतुर्विधमित्यर्थः। प्रसङ्गात् तत्करणं विभजते—"तत्करणमपी" ति। प्रमाकरणमित्यर्थः। "प्रमाकरणं प्रमाण" मिति प्रमाणसामान्यलक्षणमिति भावः। तत्र प्रत्यक्षप्रमाकरणं प्रत्यक्षं प्रमाणम्। अनुमितिप्रमाकरणमनु-मानं प्रमाणम्। उपमितिप्रमाकरणमुपमानं प्रमाणम्। शाब्दी-प्रमाकरणं शब्दः प्रमाणम् इति भेदात्।

(प्रश्नाः)—यथार्थानुभवस्य लक्षणं सभेदं निरूपय? प्रमाणस्य किं लक्षणं कतिविधञ्च तत्?।

**व्यापारवदसाधारणं कारणं करणम्। कार्यनियतपूर्व-वृत्ति कारणम्। † कार्यं प्रागभावप्रतियोगि।**

---

* "न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम्" इति सिद्धान्ते तु निर्विकल्पक-ज्ञाने प्रमात्वभ्रमत्वयोरभावात् तस्यालक्ष्यत्वात् लक्षणसमन्वयाभावेऽपि न क्षतिरित्येव तत्त्वमिति केचित्॥

† जन्यस्यैव प्रागभावो विद्यते न नित्यस्य अतः कार्यमेव प्रागभावप्रति-योगीत्यर्थः।

तत्करणमित्युक्तं तत्र किं करणमिति जिज्ञासायां करण-लक्षणमाह—" व्यापारवदि " ति । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारः । यथा कुठारजन्यत्वे सति कुठारजन्यायाः छिदाया जनकः कुठारदारुसंयोगो व्यापारः । तादृशव्यापारवत् यद-साधारणं कारणं ( कुठारः ) तदेव " करण " मित्यर्थः । ( अथवा ) यथा घटं प्रति कपालद्वयं करणम् । कपालद्वय-संयोगे सति घट उत्पद्यते अतः कपालद्वयसंयोगो व्यापारः । तादृशव्यापारवदसाधारणं कारणं कपालद्वयम् अतएव तत्करणमितिशक्यते वक्तुम् । कालदावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे " असाधारण " मित्युक्तम् । व्यापारेऽतिव्याप्तिवारणाय " व्यापारवद् " इत्युक्तम् ।

प्रसङ्गेन कारणं लक्षयति—" कार्यनियते " ति । कार्यात् नियता=अवश्यम्भाविनी पूर्ववृत्तिः पूर्ववर्त्तनं यस्य तत् कार्य-नियतपूर्ववृत्ति, अर्थात् यस्मिन् क्षणे कार्यमुत्पद्यते तत्क्षणात् पूर्वस्मिन् कार्योत्पादनार्थे यन्नियमेन भवति तदेव कारणं ज्ञेयम् । " कार्यम्प्रति नियतत्वे सति पूर्ववृत्तित्वं कारणत्व " मिति लक्षणं फलितम् । अनियते रासभादावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे " नियत " इति पदनिवेशः । कार्यवारणाय "पूर्वेति" । दण्डत्वा-दावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे " अनन्यथासिद्धे " तिपदमपि निवेश्यम् । अवश्यक्लृप्तपूर्ववर्त्तिन एव कार्य्यसम्भवे तत्सह-भूतमन्यथासिद्धम् " यथा तादृशं कारणं दण्डादि, तत्सहभूतं दण्डत्वादि, दण्डेनैव घटरूपकार्यसम्भवे तत्सहभूतं दण्डत्वा-दिकमन्यथासिद्धम् । न अन्यथासिद्धमनन्यथासिद्धम् । वयन्तु "नियत" पदेनैव सर्वक्लेशनिवृत्तिं मन्यामहे । साधारणाऽसाधा-रणभेदात् कारणं द्विविधम् । ईश्वरः, तस्य ज्ञानेच्छाकृतयः, दिशा, कालः, अदृष्टम् , प्रागभावः प्रतिबन्धकाभावः एते नव

साधारणकारणपदेनोच्यन्ते । कार्यमात्रं प्रति ईश्वरादीनां नियतपूर्ववर्त्तित्वात्, एतद्भिन्नं तस्य तस्य कार्यस्य तत् तत्कारणमसाधारणं कारणं बोध्यम् । कार्यस्य लक्षणमाह—"कार्य" मिति । यदा घटादिकार्यमुत्पद्यते तस्योत्पत्तेः पूर्वं "इह कपाले घटो भविष्यति" "इह तन्तुषु पटो भविष्यति" इत्याद्याकारा या प्रतीतिर्जायते तस्याः प्रतीतेर्विषयो योऽभावः स "प्रागभाव" इत्युच्यते, तस्य यत्प्रतियोगि=विरोधि घटादिकं तदेव "कार्य" पदवाच्यमिति भावः । कालादावतिव्याप्तिवारणाय "प्राग्" इति पदं दत्तम् । असम्भवदोषवारणाय "प्रतियोगि" इत्युक्तम् ।

(प्रश्नाः)—कारणस्य किं लक्षणम् ? व्यापारश्च कः ? कारणस्य लक्षणमुच्यताम् ? तद्भेदाश्च प्रदर्शनीयाः ? कार्यलक्षणं सपदकृत्यं किख्यताम् ॥ ?

**कारणं त्रिविधम् । समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् । यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायि कारणम् । यथा तन्तवः पटस्य, पटश्च स्वगतरूपादेः । कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणमसमवायि कारणम् । यथा—तंतुसंयोगः पटस्य । तंतुरूपं पटरूपस्य । तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम्, यथा तुरीवेमादिकं पटस्य ॥**

प्रसङ्गात् कारणस्य विभागमाह—"कारणं त्रिविध" मिति । समवायिकारणम्, असमवायिकारणम्, निमित्तकारणञ्चेति । समवायिकारणस्य लक्षणमाह—"यत्समवेत" मिति । यस्मिन्समवेतं=समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानं सत् कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमित्यर्थः । उदाहरणद्वारा स्पष्टयति—"यथा" इति । तन्तुषु समवायेन सम्बद्धं सत् पटात्मकं कार्यमुत्पद्यत

इति तन्तवः पटस्य समवायिकारणम् । यथा वा कपालेषु समवायेन सम्बद्धं सत् घटात्मकं कार्यमुत्पद्यते इति कपाला घटस्य समवायिकारणम् । "पटश्चे" ति । पटे समवायेन सत् पटगतं रूपमुत्पद्यत इति * रूपं प्रति पटः समवायिकारणमित्यादि अन्यदप्यूह्यम् । दण्डचक्रादिष्वतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे 'समवेत' मिति पदं दत्तम्

असमवायिकारणस्य लक्षणमाह—"कार्येण' ति । द्विविधमसमवायिकारणम् । तद्यथा—कार्येण सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् यत् कारणं तदसमवायिकारणमित्येकम् । कारणेन सह एकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् यत्कारणं तदसमवायिकारणमित्यपरम् । आद्यमुदाहरति—"यथा तन्तुसंयोग" इति । पटात्मककार्येण सह एकस्मिन् अर्थे=तन्तौ समवेतं=समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानं सत् तन्तुसंयोगात्मकं कारणं पटकार्यं प्रति असमवायि कारणम् । सर्वत्र कार्यद्रव्ये अवयवसंयोगोऽसवायिकारणमिति सिद्धान्तः । द्वितीयं दर्शयति—"यथा तन्तुरूपं पटरूपस्ये" ति । अस्यायमाशयः—पटगतरूपं प्रति कारणं पटः तेन कारणीभूतेन पटेन सह एकस्मिन् तन्तुरूपेऽर्थे समवेतं=समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानं सत् तन्तुगतं रूपं पटगतरूपं प्रति कारणं भवति अतः तन्तुरूपं पटगतरूपस्य असमवायिकारणम्, इदं द्वितीयम् ।

निमित्तकारणस्य लक्षणमाह—"तदुभयभिन्न" मिति । समवाय्यसमवायिकारणभिन्नं कारणं निमित्तकारणमित्यर्थः । उदाहरति—"यथे"ति । आदिना कुलालादिपरिग्रहः ।

* रूपात्मककार्यं प्रति ।

( प्रश्नाः )—कतिविधं कारणम्? समवाय्यादिकारणानां लक्षणानि सोदाहरणानि स्पष्टीकुरु?

**तदेतत् त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव करणम् ।**

(क) कारणस्वरूपमुक्त्वा तद्विशेषकरणस्वरूपमुपसंहरति "तदेतदि"ति। अनुपदं लक्षितं यत् त्रिविधं कारणं तन्मध्ये यद् असाधारणं=व्यापारसम्बन्धावच्छिन्नं कारणं तदेव "करण" मित्युच्यते। * फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति मते तु व्यापारस्यैव करणत्वम्।

**तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम्। इन्द्रियार्थसंनिकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्।**

षड्विधेन्द्रियरूपप्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणमाह—"प्रत्यक्षे" ति। तत्र=प्रमाणचतुष्टयमध्ये। प्रत्यक्षं=चाक्षुषादिप्रत्यक्षात्मकं यज्ज्ञानं प्रमारूपं तस्य करणं=व्यापारवदसाधारणं कारणं इन्द्रियं चक्षुरादि, तदेव प्रत्यक्षप्रमाणमित्यर्थः। "प्रत्यक्षज्ञान-करणत्वं" प्रत्यक्षस्य लक्षणम्। प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणं दर्शितं, सम्प्रति तज्जन्यस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य फलरूपस्य लक्षणमाह—"इन्द्रियार्थे"ति। इन्द्रियं=चक्षुरादि, अर्थः-घटादिः तयोः सन्निकर्षेण=संयोगादिसम्बन्धविशेषेण ( वक्ष्यमाणेन सन्निकर्ष-रूपेण जन्यं यज्ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं प्रमारूपं प्रत्यक्षप्रमाणस्य फल-मित्यर्थः। यत्र तु काचाद्युपनेत्रव्यवधानेऽपि घटादिपदार्थ-प्रत्यक्षं तत्र स्वच्छद्रव्यस्य तेजोऽनिरोधकत्वेन तदन्तश्चक्षुषः प्रवेशसम्भवात् प्रत्यक्षहेतुसन्निकर्षस्य नानुपपत्तिः।

* यत्सत्वेऽव्यवहितोत्तरक्षण एव कार्यं जायते तत्करणमिति प्राचामाशयः।

ननु—कथं "दर्पणे मुखम्" इति प्रतीतिः ? उच्यते—दर्पणप्राप्तं चक्षुरिन्द्रियं परावृत्य मुखं प्राप्य प्रत्यक्षं जनयति । क्वचित् स्वच्छद्रव्यस्यैव दोषवशादन्यथाभानमिति "दर्पणे मुखम्" इति धीस्तु भ्रम एवेति प्रपञ्चो मत्प्रणीतायां वेदान्ततत्त्वसमीक्षायां वेदान्तपरिभाषाप्रभायां वा द्रष्टव्यः । सन्निकर्षध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय । "इन्द्रियार्थसन्निकर्षे"ति । इदञ्च जन्यप्रत्यक्षस्यैव लक्षणम्, अतः ईश्वरप्रत्यक्षे नाव्याप्तिः ।

( प्रश्नाः )–प्रत्यक्षप्रमाणस्य किं लक्षणम् ? लक्षणग्रन्थस्य चार्थंस्पष्टीकुरु ? प्रत्यक्षप्रमायाः लक्षणं ब्रूहि ?

**तद् द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्च । तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम् । यथेदं किंचित् । सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम्, यथा डित्थोयं ब्राह्मणोयं श्यामोयमिति ।**

प्रत्यक्षं विभजते—"तद्द्विविध"मिति । तत्र=तयोर्मध्ये । निर्विकल्पकस्य लक्षणमाह—"निष्प्रकारक"मिति । प्रकारत्वानिरूपकमित्यर्थः । "विशेषणविशेष्यसम्बन्धाऽविषयकं ज्ञानं निर्विकल्पक"मिति सारः । उदाहरति—"यथेद"मिति । दूरादालोचिते वस्तुनि यत् "इदं किञ्चित्"इत्याकारकं ज्ञानं तत् * निर्विकल्पकम् । सविकल्पके अतिव्याप्तिवारणाय "निष्प्रकारक"मिति । प्रकारतावारणाय "ज्ञान"मिति । सविकल्पकस्य लक्षणमाह—"सप्रकारक" मिति । प्रकारो नाम

* नृसिंहभट्टगुरवो बालकृष्णतर्कालङ्कारास्तु—विलक्षणविषयताशालित्वमेव निर्विकल्पकत्वमूचिरे । निर्विकल्पके चतुर्थी विषयता स्वीक्रियते किन्तु प्रकारतारूपा, विशेष्यतारूपा, संसर्गतारूपा चैतात्रिविधविषयतामध्ये निर्विकल्पे क्वापि विषयता नास्तीति परेषां सिद्धान्तोऽपि फलतस्तर्कालङ्कारानुरोध्येव । प्रपञ्चो मदीयग्रन्थान्तरे ।

जात्यादिरूपो विशेषः, तेन सह वर्त्तते इति † सप्रकारकम्। नामजात्यादिविशेषणसम्बन्धविषयकं ज्ञानं सविकल्पकमिति फलितं लक्षणम्। उदाहरति—'यथा डित्थ' इति। काष्ठमयहस्तिनो डित्थसंज्ञा। 'डित्थोऽयंब्राह्मणोऽय' मित्यादिज्ञानं नामजात्यादि सम्बन्धाविषयकम् अतः सविकल्पकमुच्यते। घटादावतिव्याप्तिवारणाय 'ज्ञानम्' इत्युक्तम्। निर्विकल्पकेऽतिव्याप्तिनिरासाय 'सप्रकारक' मित्युक्तम्।

(प्रश्नाः)—प्रत्यक्षज्ञानस्य भेदः सप्रपञ्चो निरूपणीयः?

**प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षड्विधः। संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्चेति ॥**

प्रत्यक्षज्ञानकारणीभूतस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य विभागमाह—"प्रत्यक्षज्ञानहेतु" रिति। स्पष्टमन्यत्।

(प्रश्नाः) कतिविधः सन्निकर्षः?

**चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः सन्निकर्षः। घटरूपप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः। चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात्। रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः। चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र रूपत्वस्य समवायात्। श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः। कर्णविवरवर्त्याकाशस्य श्रोत्रत्वाच्छब्दस्याकाशगुणत्वात् गुणगुणिनोश्च समवायात्। शब्दत्वसाक्षात्कारे**

† विषयताया ज्ञानानिरूपितत्वात् ज्ञानस्य विषयतानिरूपकत्वेन "प्रकारतानिरूपकज्ञानत्वं सविकल्पकलक्षणमित्याशयः।

समवेतसमवायः सन्निकर्षः। श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात्। अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः। 'घटाभाववद्भूतलम्' इत्यत्र चक्षुःसंयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात्। एवं सन्निकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्, तत्करणमिन्द्रियम्। तस्मादिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम्।

संयोगसन्निकर्षस्योदाहरणमाह=" चक्षुषे "ति। द्रव्यमात्र-प्रत्यक्षे सर्वत्र संयोगः सन्निकर्ष इत्यर्थः, 'द्रव्ययोरेव संयोग' इति नियमात्। अत्रेदं बोध्यम्—आत्मसंयुक्तं मन इन्द्रियेण संयुज्यते, मनःसंयुक्तमिन्द्रियमर्थेन संयुज्यते, ततः प्रत्यक्षज्ञान-मुत्पद्यते। संयुक्तसमवायस्य द्वितीयसन्निकर्षस्योदाहरणमाह—'संयुक्तसमवाय' इति। तत्र युक्तिमाह—'चक्षुःसंयुक्त' इति। संयुक्तसमवेतसमवायमुदाहरति—'रूपत्वे 'ति। समवायसन्नि-कर्षमुदाहरति 'श्रोत्रेणे 'ति। कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम् अत्र युक्तिमाह—'कर्णे 'ति। दूरस्थशब्दस्य ग्रहणन्तु—वीची-तरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेनेति प्रागुक्तम्। समवेतसम-वायसन्निकर्षमुदाहरति—'शब्दत्वेति 'ति। विशेषणविशेष्यभावं षष्ठं सन्निकर्षमुदाहरति—'अभावे 'ति। अत्र युक्तिमाह 'घटाभाव-वदि 'ति। यदा 'घटाभाववद् भूतलम्' इति प्रतीतिर्जायते तदा घटाभावो विशेषणं भूतलं विशेष्यम्। यदा 'भूतले घटो नास्ति' इति प्रतीतिर्भवति तदा भूतलं विशेषणं घटाभावो विशेष्य इति विशेषो बोध्यः †

इदन्तु बोध्यम्—द्रव्यग्राहकाणि त्रीणि इन्द्रियाणि चक्षुः त्वक् मनश्चेति। आद्ये द्वे बाह्यद्रव्यग्राहके। मनस्तु आत्मरूपस्य

† सप्तम्यन्तस्य विशेषणत्वनियमादिति भावः।

आन्तरद्रव्यस्य ग्राहकम्। अन्यच्च समवायस्य नित्यत्वेन शब्द-प्रत्यक्षे को व्यापार इति यदि प्रश्नः स्यात् तदा 'श्रोत्रमनः संयोगः सन्निकर्ष इत्युत्तरं देयम्।

इति प्रत्यक्षपरिच्छेदः।

(प्रश्नाः) सन्निकर्षस्य भेदान्सोदाहरणान् प्रपञ्चय?

**अनुमितिकरणमनुमानम्। परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः। "वह्निव्याप्य-धूमवानयं पर्वत" इति ज्ञानं परामर्शः। तज्जन्यं "पर्वतो वह्निमान्" इति ज्ञानमनुमितिः॥**

कार्यकारणभावसङ्गत्या * प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणं प्रारभते। नहि धूमादिप्रत्यक्षज्ञानं विना अप्रत्यक्षस्य वन्ह्यादे-रनुमितिर्भवति, तस्मात् धूमादिप्रत्यक्षं कारणं, वन्ह्यादेरनुमिति-ज्ञानं कार्यमिति भावः। अनुमानं लक्षयति—'अनुमिती'ति। अनुमितेः करणम्=साधकतमं यत् तद 'अनुमानं' प्रमाण मित्यर्थः। कुठारादावतिव्याप्तिवारणाय "अनुमिती"ति। प्रत्यक्षा-दावतिव्याप्तिवारणाय 'अनुमान' मिति। अनुमितेः लक्षणमाह 'परामर्शे'ति। 'डुमिञ्' प्रक्षेपणे इत्यस्माद्धातोः स्त्रियां भावे-क्तिन्। अनु=प्रत्यक्षादितः पश्चान्मीयते इति 'अनुतितिः'। एवमेव अनुमीयते ज्ञायते इन्द्रियाऽगोचरो वन्ह्यादिरनेति कर-णार्थे ल्युट्प्रत्यय कृते सति 'अनुमान' पदसिद्धि र्बोध्या।

* आनन्तर्याभिधानप्रयोजको धर्मः सङ्गतिः। सच षोढा—

सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा।
निर्वाहकैक्यकार्यैक्ये षोढा संगतिरिष्यते॥ इति

प्रपञ्चोऽस्मन्मुक्तावलीप्रभायामनुसन्धेयः।

परामर्शेण=वक्ष्यमाणलक्षणेन जन्यं यत् ज्ञानं सा अनुमितिः= अनुमितिपदवाच्यं अनुमानप्रमाणजन्यं ज्ञानम्। "परामर्शजन्यत्वविशिष्टं ज्ञानमनुमिति' रिति लक्षणं फलितम्। ज्ञानमात्रोपादानेन प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः स्यात् तद्वारणाय "परामर्शजन्यत्वविशिष्ट' मित्युक्तम्। तावन्मात्रोक्तौ परामर्शजन्यध्वंसेऽतिव्याप्तिः स्यात् अतो 'ज्ञान' मित्युक्तम्।

उपोद्घातसङ्गत्या परामर्शस्य लक्षणमाह—"व्याप्ति" ति। व्याप्तिविशिष्टं=व्याप्तिविषयकं तत् पक्षधर्मताज्ञानं=पक्षः पर्वतादिः तद्वृत्तित्वज्ञानम् अर्थात् तादृशधूमादिविशिष्टपक्षविषयकं ज्ञानं स परामर्शः इत्यर्थः। परामर्शमभिलाप्य दर्शयति— 'यथे' ति। वह्निव्याप्यः=वह्निनिरूपितव्याप्त्याश्रयो यो धूमः तादृशधूमवानयं पर्वत इति=इत्याकारकं यज्ज्ञानं स परामर्शः= परामर्शस्याकार इत्यर्थः। अनुमितिमभिलाप्य दर्शयति— "तज्जन्य" मिति। तज्जन्यम्=उक्तपरामर्शनामकज्ञानजन्यं यत् "पर्वतो वह्निमान्" इत्याकारकं ज्ञानं तदेव अनुमितिः=अनुमानप्रमाणजन्यं प्रमारूपं फलमित्यर्थः।

अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणम्, परामर्शो व्यापारः अनुमितिः फलमिति भावः।

(**प्रश्नाः**)—अनुमानस्य किं लक्षणम्? अनुमितिलक्षणं सपदकृत्यं ब्रूहि? अनुमानानुमितिपदयोर्व्युत्पत्त्या अर्थं प्रकाशय?। अनुमितेः किं करणं? कश्च व्यापारः? कथञ्च व्यापारलक्षणं घटते?॥

**"यत्र यत्र धूमस्तत्रतत्राग्नि" रिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः। व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता।**

ननु—का सा व्याप्तिः, यद्विशिष्टं पक्षधर्मताज्ञानं परामर्श इत्युक्तम् इत्याकांक्षायां व्याप्तेर्लक्षणमाह—"यत्र यत्र" इति।

"यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः,, इति व्याप्तेरभिनयः*। " साहचर्यनियमो व्याप्ति " रिति व्याप्तेर्लक्षणम्। नियतत्वं=व्यापकत्वं साध्यत्वमिति यावत्, साहचर्यं=सामानाधिकरण्यम्। सहचरतीति सहचरः तस्य भावः साहचर्यमिति व्युत्पत्तेः। तथाच-'व्यापक ( साध्य ) सामानाधिकरण्यं व्याप्ति' रिति व्याप्तेर्लक्षणं निष्पन्नम्। तथाहि-'पर्वतो वह्निमान्' इत्यस्मिन् अनुमानवाक्ये व्यापको वह्निः तस्य साहचर्यं नाम सामानाधिकरण्यं धूमे वर्त्तते, धूमो हि नियमेन वह्निसहचरो भवति वह्निं विना धूमस्याभावात्। वह्निस्तु न धूमसहचरः तप्तायःपिण्डे धूमं विनापि वह्निदर्शनात्, तस्मात् ' यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्नि, रिति वह्नेरेव व्याप्तिर्धूमशिरसि, नतु एवं भवति ' यत्र यत्र वह्निः तत्र तत्र धूम ' इति। नहि धूमो वह्नेर्व्यापकः अपितु वह्नेर्व्याप्यः। यस्य शिरसि साध्यस्य व्याप्तिस्तिष्ठति असौ 'व्याप्य' इत्युच्यते, अत एव व्याप्तिलापनकाले ' यत्र यत्र धूम ' इति रीत्या पूर्वं धूम उच्यते, पश्चात् ' तत्र तत्र वह्नि ' रिति वह्निरुच्यते। व्याप्तिलापनकाले व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य च परं भवतीति नियमात्। उक्तश्च † भट्टपादैः—

व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते<br>
तयो रभावयो स्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते ॥<br>
अन्वये साधनं व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते।<br>
साध्याभावोऽन्यथा व्याप्यो व्यापकः साधनात्ययः ॥<br>
व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परम्।<br>
एवं परीक्षिता व्याप्तिः स्फुटीभवति तत्त्वतः ॥ इति

व्याप्तिं निरूप्य ' पक्षधर्मतायाः ' स्वरूपमाह ' व्याप्यस्येति '

---

* अभिलाप आकार इति यावत्।

† श्लोकवार्त्तिक ग्रन्थ इतिशेषः।

ति । व्याप्यस्य=व्याप्त्याश्रयभूतस्य (धूमादेरेव) यत् पर्वतादि-वृत्तित्वम्=पर्वतादिपक्षनिष्ठत्वम् अर्थात् पर्वतादौ पक्षे वर्त्त-मानत्वमाधेयत्वमिति यावत् सैव 'पक्षधर्मता' इत्यर्थः । पक्ष-स्य धर्मः आधेयः पक्षधर्मः तस्य भावः पक्षधर्मता इति व्युत्पत्तेः ।

( **प्रश्नाः** )—व्याप्तेः किं लक्षणम् ? पक्षधर्मतालक्षणं लिख ? तस्यार्थं च विवृणु ? ।

**अनुमानं द्विविधम् । स्वार्थं परार्थं च । स्वार्थं स्वानु-मितिहेतुः । तथाहि स्वयमेव भूयोभूयोदर्शनेन 'यत्र यत्र धूमस्तत्राग्नि' रिति महानसादौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गत्वा तद्गते चाग्नौ संदिहानः पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति 'यत्र धूमस्तत्राग्नि'रिति । तदनन्तरं 'वह्निव्याप्यधू-मवानयं पर्वत' इति ज्ञानमुत्पद्यते । अयमेव 'लिङ्गपरामर्श' इत्युच्यते । तस्मात् 'पर्वतो वह्निमानि' ति ज्ञानमनुमिति-रुत्पद्यते । तदेतत्स्वार्थानुमानम् ।**

अनुमानं विभजते—" अनुमान " मिति । स्वार्थानुमानं लक्षयति—" स्वानुमितिहेतु "रिति । स्वस्यार्थः प्रयोजनं यस्मात् तत्स्वार्थमिति, स्वार्थञ्च तदनुमानं स्वार्थानुमानमिति समा-नाधिकरणसमासः । एवं—स्वसमवेतानुमितिमात्रहेतुत्वं, किंवा न्यायाऽप्रयोज्यानुमानत्वं स्वार्थानुमानत्वम् " इति निर्गलितं लक्षणम् । एतत् उदाहरणेन स्पष्टीकरोति " तथाहि " इत्यादिना । स्वयमेव = अनुमितिज्ञानेच्छुकः पुरुषः भूयोभूयो-दर्शनेन = पुनः पुनः वह्निधूमयोः साहचर्यदर्शनेन ( समानदे-शादिवृत्तित्वज्ञानेन ) " यत्र यत्रे " त्यादिरूपेण महानसादौ= रसवत्यादिस्थाने व्याप्तिं = उपर्युक्तलक्षणां साध्यसाधनयोः

साहचर्यरूपां व्याप्तिं, गृहीत्वा = ज्ञात्वा पर्वतसमीपं गत्वा, तद्गते = पर्वतनिष्ठे * अग्नौ = वह्नौ संदिहानः = "अत्र पर्वते वह्निरस्ति नवा" इति संशयं प्राप्तः सन् (यदा) † पर्वते धूमं पश्यन् = प्रत्यक्षं कुर्वाणः व्याप्तिं स्मरति = "यत्र धूमस्तत्राग्नि" रित्याकारामुक्तरूपां व्याप्तिं (एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकम्) इति नियमेन चिन्तयति, तदनन्तरम् = स्मृतिरूपव्याप्तिज्ञानान्तरम् । (तस्य पुरुषस्य) "वह्निव्याप्यधूमवान् अयं पर्वतः" इति ज्ञानमुत्पद्यते, अयमेव अर्थात् उक्ताकारं ज्ञानमेव ‡ "लिङ्गपरामर्श" इत्युच्यते।

व्याप्तिबलेन लीनमर्थं गमयतीति लिङ्गम्=धूमादिः, तस्य परामर्शः=उक्ताकारो ज्ञानविशेषः लिङ्गपरामर्शः। तस्मात्="वह्निव्याप्य धूमवान् अयं पर्वतः" इत्याकारकात् लिङ्गपरामर्शात् 'पर्वतो वह्निमान्' इति=इत्याकारं यत् ज्ञानं तत् अनुमितिः= अनुमितिनामकं (व्याप्तिज्ञानरूपस्य करणस्य अनुमानस्य, परामर्शरूपस्य च व्यापारस्य फलभूतम्) ज्ञानम् उत्पद्यते इति सरलोऽर्थः 'तदेतत् इति'। तदेतत्=दर्शितमनुमानं स्वप्रतिपत्तिहेतुर्यस्मात्, तस्मात् 'स्वार्थानुमान' मित्युच्यते।

अत्र महानसादौ जायमानं धूमाग्न्योः साहचर्यरूपं ज्ञानं प्रथमम्। पश्चात् पर्वतादौ धूमदर्शनेन जायमानं स्मृतिरूपं व्याप्तिज्ञानं द्वितीयम्। ततः परामर्शनामकं ज्ञानं तृतीयम्।

---

* "अग्नौ" वित्यत्र सप्तम्यर्थो विषयत्वम्। तथा च—"पर्वतवृत्तिवह्निविषयकसन्देहवान्" इत्यर्थः।

† "पर्वते" इत्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम्। "धूमम्" इति द्वितीयार्थः प्रकारत्वम्, "पश्यन्" इतिदृशिधात्वर्थः चाक्षुषप्रत्यक्षम्। तथाच—"पर्वतविशेष्यकधूमप्रकारकचाक्षुषप्रत्यक्षवान्" इत्यर्थः।

‡ लिङ्गपरामर्शपदमपेक्ष्य पुंल्लिङ्गनिर्देशः।

तस्मात् चतुर्थकक्षायां यत् " पर्वतो वह्निमान् " इत्याकारकं ज्ञानं जातं तदेवानुमितिरिति स्पष्टम् ।

( प्रश्नाः )—अनुमानस्य विभागं ब्रूहि ? स्वार्थानुमानस्य लक्षणं तत्प्रकारं च स्पष्टं लिख ? प्रकृते 'लिङ्ग' पदस्य कोऽर्थः ?

यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं प्रति बोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुंक्ते तत्परार्थानुमानम् । यथा (१) पर्वतो वह्निमान्, (२) धूमवत्त्वात्, (३) योयो धूमवान्स स वह्निमान्, (४) यथा महानसम्, तथाचायम्, (५) तस्मात्तथा इति । अनेन प्रतिपादिताल्लिङ्गात् परोप्यग्निं प्रतिपद्यते ॥

परार्थानुमानमाह—"यतु" इति । यत् शब्दस्य "यत्तदोर्नित्य-सम्बन्धः" इति नियमेन तच्छब्देन अन्वयः, अर्थात् 'यत् पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत् परार्थानुमानम्' इति सम्बन्धः 'न्यायप्रयोज्यानुमानं परार्थानुमानम' इति परार्थानुमानस्य लक्षणम् । पञ्चावयववाक्यमुदाहरति—'यथे' ति । 'पर्वत' इति । अत्र वह्निमतोऽभेदेन पर्वतेऽन्वयात् 'वह्निमदभिन्नः पर्वतः' इति प्रतिज्ञावाक्यबोधः । धूमवत्त्वादिति । अत्र पञ्चमी हेतौ, अतो धूमस्याधेयतासम्बन्धेन हेतुत्वेऽन्वये 'धूमनिष्ठं हेतुत्वम्' इति हेतुवाक्याद् बोधः ; 'योय' इति । अत्र वह्निपदस्य धूमव्यापकवह्निरिति लक्षणयाऽर्थः । यत्तत्पदे च तात्पर्यग्राहके । तथा च ' योयो धूमवान् सस धूमव्यापक-वह्निमान्' इति उदाहरणवाक्याद् बोधः । न्यायत्वं च-पञ्चावयववाक्यत्वम् । पञ्च अवयवा यस्य वाक्यस्य इति व्युत्पत्त्या प्रतिज्ञाद्यवयवपञ्चकसमुदायत्वं „ न्यायलक्षणम् । 'तथाचाय' मिति—तच्छब्देन वह्निव्याप्यत्वबोधने थाल्प्रत्ययस्याश्रयत्वार्थकत्वे च अयं=पर्वतः तथा=वह्निव्याप्यधूमवान्" इत्युपन-

यवाक्याद् बोधः। "तस्मात्तथे" ति. व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टधूमः तत्पदार्थः। ज्ञानज्ञाप्यत्वं पञ्चम्यर्थः। तथाच "व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमान् पर्वतः" अर्थात् वह्निव्याप्यधूमवत्वात् वह्निमान्" इति निगमनवाक्याद् बोधः। अनेन=पञ्चावयववाक्येन प्रतिपादितात्=व्याप्तिपक्षधर्मताबलेन बोधितात् लिङ्गात्=धूमादेः परोपि=अज्ञातवह्निरपि पुरुषः अग्निं प्रतिपद्यते=पर्वतादौ वह्निमनुमिनोतीत्यर्थः।

(प्रश्नाः)—परार्थानुमानस्य किं लक्षणम्? किमुदाहरणम्? न्यायस्य लक्षणं लिख्यताम्?

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः। 'पर्वतो वह्निमान्' इति प्रतिज्ञा। "धूमवत्त्वात्" इति हेतुः। "योयो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानसम्" इत्युदाहरणम्। 'तथाचायम्' इत्युपनयः। "तस्मात्तथा" इति निगमनम्।

'पञ्चावयववाक्य' मित्युक्तं तत्र के ते अवयवा इति जिज्ञासायां तान् दर्शयति—'प्रतिज्ञे' ति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमवयवत्वम्। साध्यविशिष्टपक्षबोधकवचनं प्रतिज्ञा। यथा—पर्वतो वन्हिमान्। तृतीयान्तं पञ्चम्यन्तं वा लिङ्गवचनं हेतुः। यथा—"धूमवत्वात्" इति। व्याप्तिप्रतिपादकदृष्टान्तवचनम् उदाहरणम्। यथा—यो योधूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानसमिति। व्याप्तिविशिष्टत्वेन हेतोः पक्षधर्मताप्रतिपादकवचनमुपनयः। यथा 'तथाचाय' मिति। पक्षे साध्यस्य अबाधितत्वप्रतिपादकवचनं निगमनम्। यथा—'तस्मात्तथे' ति इत्याशयेन पर्वतो वन्हिमान्' इत्यारभ्य 'निगमन' मित्यन्तो मूलग्रन्थः।

किञ्च—'पक्षज्ञानं प्रतिज्ञायाः प्रयोजनम्। लिङ्गज्ञानं हेतु-

प्रयोजनम् । व्याप्तिज्ञानमुदाहरणप्रयोजनम् । पक्षधर्मताज्ञानमुपनयप्रयोजनम् । अबाधितत्वादिज्ञानं निगमनप्रयोजनम्' इत्यवश्यं बोद्धव्यम् ।

(प्रश्नाः) के पञ्चावयवाः? प्रतिज्ञादीनां लक्षणं सोदाहरणं निरूप्यताम्? तेषां प्रयोजनानि च दर्शनीयानि?

**स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव कारणम् । तस्माल्लिंगपरामर्शोऽनुमानम् ।**

अनुमितिसामान्यस्य लक्षणमाह—'स्वार्थे' ति । पूर्वदर्शितयोर्द्वयोरप्यनुमित्योः लिङ्गपरामर्शः=लिङ्गपरामर्शस्य कारणीभूतं यद् व्याप्तिज्ञानं तदेव करणम् । अनुमानमुपसंहरति—'तस्मादि' ति । तस्मात् लिङ्गपरामर्शः=लिंगपरामर्शकारणीभूतव्याप्तिज्ञानमेव अनुमानम् । तद्व्यापारस्तु परामर्श इति पूर्वमुक्तं न विस्मरणीयम् ।

केचित् 'वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वत' इत्याद्याकारकं परामर्शज्ञानमेवानुमितिकरणं मन्यन्ते तेषां मते 'फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणम्' अर्थात् यत्सत्वे अव्यवहितोत्तरक्षणे कार्यं जायते तदेव करणम् इति करणलक्षणं बोध्यम् । केचित्तु 'ज्ञातं लिंग' मेवानुमानमाहुः । अपरे पक्षे 'लिंगज्ञान' मेवानुमानं मन्यन्ते । व्याप्तिस्मृतिं परामर्शञ्च मध्ये व्यापारमाहुः । केचित् स्मृतिरूपं व्याप्तिज्ञानमनुमानं, परामर्शञ्च व्यापारमाहुर्यथा मूल एवोक्तम् । सर्वेषां नैयायिकानां मते करणांशे विवादेऽपि परामर्शरूपव्यापारांशे केषाञ्चिदपि न विवादः । परामर्शं विना कोपि नैयायिकोऽनुमितिं न स्वीकरोतीति न्यायसिद्धान्तः ।

इदन्तु बोध्यम्–ज्ञायमानं लिंगमनुमितिकरणमिति प्राचां मतं, तन्न युक्तम् 'इयं यज्ञशाला वह्निमती अभूत् अतीतधू-

मात्' इयं वह्निमति भविष्यति भाविधूमात्' इत्यादिस्थले ज्ञायमानं लिङ्गं नास्ति * तथाप्यनुमितिर्दृश्यते इत्यभिप्रायेणैव लिंगपरामर्श एव करणम्' इति मूल उक्तम्।

एवञ्च इदमेव 'तृतीयं ज्ञान' मित्युच्यते तथाहि—महानसादौ धूमाग्न्योर्व्याप्तौ गृह्यमाणायां यद्धूमज्ञानं तदादिमम्। पक्षे यद्धूमदानं तद् द्वितीयम्। अत्रैव=परामर्श एव वह्निव्याप्यत्वेन यद्धूमज्ञानं तत्तृतीयम्। अयमेव 'लिंगपरामर्श' इत्युच्यते। तदेव अनुमानं=अनुमितिकरणम्। यस्मिन्मते व्यापारवत्कारणं करणं तत्र तु 'व्याप्तिज्ञान' मेवानुमानम्' लिंगपरामर्शो व्यापार इति ध्येयम्। तथैवचाधस्ताद् व्याख्यातम्। सर्वथा तु—

† "अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्विते।
तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम्"॥
इत्यवश्यमवधातव्यम्।

(प्रश्नाः)—अनुमितिकरणांशे मतभेदं प्रदर्श्य प्राचां मतं खण्डय ?

**लिङ्गं त्रिविधम्। अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि चेति। अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमद् अन्वयव्यतिरेकि। यथा वह्नौ साध्ये धूमवत्त्वम्।**

लिङ्गं विभजते—'लिङ्ग' मिति। अन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमाह—'अन्वयेने' ति। साध्यसाधनयोः साहचर्यमन्वयः, तदभावयोः साहचर्यं व्यतिरेकः। 'अन्वयप्रयोज्यव्याप्तिमत्

---

* इदञ्च—'त्रिकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते' इति भाष्यमूलकमेव।

† 'अनुमेयेन सम्बन्धम्' इति कथनेन पक्षसत्त्वम्, 'प्रसिद्धञ्च तदन्विते' इत्यनेन सपक्षसत्त्वम्, 'तदभावे च नास्त्येव' इत्यनेन विपक्षाद्व्यावृत्तत्वम् इति लिङ्गमर्मत्रयी उक्ता। एतदन्यतमेनोनं लिङ्गं लिङ्गाभासः स इति भावः।

व्यतिरेकप्रयोज्यव्याप्तिमच्च यत् लिंगं=हेतुः 'तदन्वयव्यतिरेकि' इति फलितम्। उदाहरति 'यथे' ति। धूमवत्त्वम्' इति—'यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वन्हि' रित्यन्वयव्याप्तिः, 'यत्र यत्र वन्ह्यभावः तत्र तत्र धूमाभाव' इति व्यतिरेकव्याप्तिरिति द्विविधव्याप्तिमत्त्वात् धूमोऽन्वयव्यतिरेकि लिंगमिति भावः।

केवलव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय 'अन्वयेन' इत्युक्तम्। केवलान्वयिनि व्यभिचारवारणाय 'व्यतिरेकेण' इत्युक्तम्।

( **प्रश्नाः** )—कतिविधं लिङ्गम्? अन्वयव्यतिरेकिणो लिङ्गस्य लक्षणं लिखित्वा उदाहरणे योजय?।

यत्र धूमस्तत्राग्नि र्यथा महानसमित्यन्वयव्याप्तिः। यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोपि नास्ति यथा महाह्रद इति व्यतिरेकव्याप्तिः।

धूमवत्त्वहेतौ द्विविधां व्याप्तिमभिनीय दृष्टान्तद्वारा स्वयं दर्शयति—'यत्र धूम' इति। स्पष्टम्।

अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि। यथा—घटोऽभिधेयः प्रमेत्वात्पटवत्। अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति सर्वस्य प्रमेयत्वादभिधेयत्वाच्च। व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि। यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत्। यथा जलम्। न चेयं तथा। तस्मान्न तथेति। अत्र 'यद्गन्धवत्तदितरभिन्नम्' इत्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात्।

केवलान्वयिनो लिङ्गस्य लक्षणमाह—'अन्वयमात्रे' ति। भावयोर्व्याप्तिरन्वयव्याप्तिरिति पूर्वमुक्तम्। अन्वयमात्रेण व्या-

प्तिर्यस्मिन् तदन्वयव्याप्तिकम् । व्यतिरेकव्याप्तिशून्यत्वे सति अन्वयव्याप्तिमत्त्वं केवलान्वयिनो लक्षणमित्यर्थः । उदाहरति—'यथे' ति । यत्र यत्र प्रमेयत्वं तत्र तत्र अभिधेयत्वम् यथा पटे' इति साध्यसाधनयोरेव व्याप्तिर्नतु तदभावयोरपि, तस्मात् 'अभिधेयत्व' साधनाय प्रयुक्तः प्रमेयत्वं' हेतुः=लिङ्गं 'केवलान्वयि' इत्युच्यते प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोः व्यतिरेकव्याप्तिं निषेधति—'अत्रे' ति । अभिधेयत्वसाधकानुमान इत्यर्थः । अत्रार्थेयुक्तिमाह—'सर्वस्ये' ति । पदार्थमात्रस्येत्यर्थः । सर्वे पदार्था अभिधेयाः प्रमेयाश्च सन्ति नतु अभिधेयत्वादीनां कुत्राप्यत्यन्ताभावः अत एव अभिधेयत्वाद्या धर्माः 'केवलान्वयिन' इत्युच्यन्ते

केवलव्यतिरेकिणो लक्षणमाह—'व्यतिरेकमात्रे' ति । व्यतिरेकेण=अभावेनैव व्याप्तिर्यस्मिन् तत् 'केवलव्यतिरेकि' । अन्वय व्याप्तिशून्यत्वे सति व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वं केवलव्यतिरेकिणो लक्षणमित्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्तेर्लक्षणन्तु—साध्याभावव्यापकीभूताभवप्रतियोगित्वम् । "साध्याभावसाधनाभावयोः साहचर्यं व्यतिरेकव्याप्ति"रिति बालहितैषी पन्थाः । उदाहरति-"यथे'ति 'पृथिवी'ति—अत्र पृथिवीमात्रं (पृथिवीत्वावच्छिन्नं) पक्षः, पृथिवीतरजलाद्यष्टभेदः साध्यः, गन्धवत्त्वं हेतुः । "अत्र यद्गन्धवत् तद इतरभेदवत्' इत्यन्वयदृष्टान्ताभावात् अन्वयव्याप्तिर्नास्ति । किन्तु-'यत्र यत्र पृथिवीतरजलाद्यष्टभेदाभावः तत्र तत्र गन्धाभाव' इति व्यतिरेकव्याप्तिरेव । अत एव गन्धवत्त्वं व्यतिरेकि लिङ्गम् । दिङ्मात्रं प्रादर्शि ।

अन्वयव्यतिरेकिणि व्यभिचारवारणाय 'मात्र' पदम् । 'नचेयं तथे'ति—इयं पृथिवी गन्धाभाववती न, किन्तु गन्धाभावाभावरूपगन्धवती । 'तस्मान्न तथे'ति—गन्धाभाववत्वाभावात् इतरभेदाभाववती न किन्तु जलाद्यष्टभेदवतीत्यर्थः । अन्वयव्या

ष्तिशङ्कां परिहर्त्तुमाह—'अत्रेति' । अत्र = इतरभेदसाधकानुमान इत्यर्थः ।

(प्रश्नाः)—केवलान्वयिनि लिङ्गस्य लक्षणं पदकृत्यञ्च लिख ? तस्योदाहरणमपि दर्शय ? 'पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्वात् इति ग्रन्थं सुस्पष्टं व्याख्याहि ? ।

* संदिग्धसाध्यवान्पक्षः यथा धूमवत्वे हेतौ पर्वतः । निश्चितसाध्यवान्सपक्षः । यथा तत्रैव महानसम् । निश्चितसाध्याभाववान्विपक्षः । यथा तत्रैव महाह्रदः ।

'पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात्' इत्युक्तम् तत्र कः पक्षः इति शिष्यजिज्ञासायां पक्षस्य लक्षणमाह—' सन्दिग्धे'ति । सन्दिग्धं = संशयविषयीभूतं साध्यप्रकारकसन्देहविशेष्यत्वं † पक्षत्वम् तद्वान् पक्ष इति फलितं पक्षलक्षणम् । उदाहरति—'यथे'ति । पर्वते धूमं दृष्ट्वा 'अत्र वन्हिरस्ति नवा' इत्याकारकः संशयो जायते, सच संशयः पर्वते प्रकारतारूपेण भासते अतस्तादृशसंशयविषयः पर्वतो विशेष्यः तस्मात्स एव पक्षः । सपक्षवारणाय 'सन्दिग्धे' त्युक्तम् । ( विशेष्यतासम्बन्धेन साध्यप्रकारकसंशयविशिष्टः पक्ष इति फलितम् )

सपक्षस्य लक्षणमाह—' निश्चिते'ति । साध्यप्रकारकनिश्चयविशेष्यत्वं सपक्षत्वम् उदाहरति—'यथे'ति । सच निश्चयः 'महानसं वन्हिमत्' इत्याकारकः तद्विषयो महानसं 'सपक्ष' इत्युच्यते । पक्षेऽतिव्याप्तिनिरासाय ' निश्चिते 'त्युक्तम् ' तत्रैवे 'ति

---

* उक्तञ्च तार्किकरक्षायाम्—

पक्षः साध्यान्वितो धर्मी सध्यजातीयधर्मवान् ।
सपक्षोऽथ विपक्षस्तु साध्यधर्मनिवृत्तिमान् ॥ इति

† पक्षताविषये सिद्धान्तलक्षणे विशेषविचारोऽस्मदीयमुक्तावलीप्रभायांमनुसन्धेयः ॥

धूमवत्वे हेतावित्यर्थः। (विशेष्यतासम्बन्धेन साध्यप्रकारक-निश्चयविशिष्टः सपक्ष इति फलति)।

विपक्षस्य लक्षणमाह—'निश्चितसाध्याभावे'ति। साध्याभाव-प्रकारकनिश्चयविशेष्यत्वं विपक्षत्वमित्यर्थः। उदाहरति-'यथा तंत्रैवे'ति। सच निश्चयो 'ह्रदो वन्ह्यभाववान्' इत्याकारकः महा ह्रदं विषयीकरोति अतोऽसौ विपक्ष इति भावः। सपक्षेऽति-व्याप्तिवारणाय 'साध्याभाव' इति। पक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय निश्चित' इति पदमुक्तम्। परमसारस्तु–यत्र साध्यस्य संशयः स सपक्षः। यत्र साध्यस्य निश्चयः स सपक्षः। यत्र साध्यस्यात्य-न्ताभावनिश्चयः सः विपक्ष इति ज्ञेयः। (विशेष्यतासम्बधेन साध्याभावप्रकारकनिश्चयाविशिष्टो विपक्ष इति निष्कृष्टिः)।

सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रातिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः। *सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः। स त्रिविधःसाधा-रणाऽसाधारणाऽनुपसंहारिभेदात्। तत्र–साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः। यथा पर्वतो वह्निमान्प्रमेयत्वादिति प्रमेयत्वस्य वह्न्यभाववति (साध्याभाववति) ह्रदे विद्य-मानत्वात्। सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिः असा-धारणः। यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति। शब्दत्वं सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्च व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्ति। अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसहारी। यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति। अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वाद् दृष्टान्तो नास्ति।

सद्धेतवो निरूपिताः सम्प्रति प्रसंगाद् असद्धेतून्=हेत्वा

* "अनैकान्तिक" इति। एकान्ते साध्यवत्येव वर्त्तते इति ऐकान्तिकः तदन्योऽनैकान्तिकः।

भासान् निरूपयितुं विभजते—"सव्यभिचारे"ति । हेतोराभासा 'हेत्वाभासा' इत्यर्थे हेत्वाभासपदं हेतुनिष्ठव्यभिचारादिदोषपरम् । हेतुवदाभासन्ते इति हेत्वाभासाः असद्धेतवो दुष्टहेतव इत्यर्थे तु हेत्वाभासपदं दुष्टहेतुवाचकम् । अयं भावः—यो हि वस्तुतो हेतुर्न भवति किन्तु केवलं पञ्चम्यादिविभक्तिसाम्यात् हेतुवदाभासते, यद्विषयकं ज्ञानं साक्षात्परम्परया वाऽनुमितिं प्रतिबध्नाति स हेतुवदाभासमानत्वात् 'हेत्वाभास' इत्युच्यते । दोषाश्च व्यभिचार-विरोध-सत्प्रतिपक्षाऽसिद्धि-बाधाः' एतद्विशिष्टा हेतवो दुष्टहेतवो भवन्तीत्यर्थः । हेत्वाभाससामान्यलक्षणन्तु-अनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वम्" इति । यथा * 'ह्रदो वह्निमान् द्रव्यत्वात्' इति स्थापनां प्रति "ह्रदो वन्ह्यभाववान्"इति प्रत्यक्षरूपो बाधनिश्चयः प्रतिबन्धकः । तेन 'ह्रदो वन्हिमान्' इत्याकाराऽनुमितिर्नोदेति । एवमुक्ताकाराऽनुमितिप्रतिबन्धकं यत् 'ह्रदो न वन्हिमान्' इत्याकारकं यथार्थज्ञानं, तद्विषयत्वात् अर्थात् 'द्रव्यत्वात्' इत्ययं हेतुर्बाधदोषवान् इत्याकारकज्ञानविषत्वात् 'द्रव्यत्व' हेतुर्बाधितो हेत्वाभासः । अथवा 'पर्वतो वन्हिमान् प्रमेयत्वात्' इत्युनुमितिर्न भवति । प्रमेयत्वस्य तादृशानुमितिप्रतिबन्धकव्यभिचारज्ञानविषयत्वात्=व्यभिचारदोषदुष्टत्वात् अर्थात् 'प्रमेयत्वं हेतुर्व्यभिचारी' इत्याकारकयथार्थज्ञानविषयत्वात् अस्य 'हेत्वाभासता अनया दिशा सर्वत्रोह्यम् ॥

हेतौ व्यभिचारादिदोषज्ञाने सत्यनुमितिप्रतिबन्धो व्याप्तिप्रतिबन्धो वा जायते तेन सामान्यलक्षणे अनुमितिपदं अनुमिति

* 'ह्रदो वह्निमान् द्रव्यत्वात्' इत्यनुमितिस्थले वन्ह्यभाववद्ध्रदो **बाधः** । तद्वत्वञ्च द्रव्यत्वे हेतो एकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन बोध्यम् । एकज्ञानं च—"वन्ह्यभाववद्ध्रदो द्रव्यत्वावच्छिन्न" इत्याकारकसमूहालम्बनात्मकमेवेत्यस्मद्गुरुचरणाः स्पष्टीचक्रुः ।

तत्करणान्यतरपरं बोध्यम्। अधिकन्तु—मत्प्रणीतन्यायमुक्तावलीप्रभायां द्रष्टव्यम्। इह बालानां काठिन्यं मत्वोपेक्षितम्।

सव्यभिचारं लक्षयति—'सव्यभिचार' इति। अनैकान्तिकः=एकस्मिन्पक्षे अन्तो निश्चयो यस्य स एकान्तः अव्यभिचारी, एकान्त एव ऐकान्तिकः 'विनयादिभ्यष्ठक्' (पा० ५।४।३४) इति सूत्रेण स्वार्थे ठक्। न ऐकान्तिकोऽनैकान्तिकः। अनैकान्तिकः सव्यभिचारः। सव्यभिचारं विभजते—"स त्रिविध" इति। "तत्र"=साधारणादित्रयमध्य इत्यर्थः। साधारणं लक्षयति—"साध्ये"ति। साध्याभावोऽस्यास्तीति साध्याभाववान्, साध्याभाववति वृत्तिर्यस्य सः साध्याभाववद्वृत्तिः। एवंभूतो हेतुः साधारणानैकान्तिको हेत्वाभासः। यो हेतुः सपक्षे विपक्षे च वर्त्तते असौ "साधारण" इति फलितम्। उदाहरति—"यथा" इति। प्रमेयत्वं हेतुः सपक्षे महानसादौ विपक्षे ह्रदादौ चापि वर्त्तमानत्वात्साधारणः। अस्य तु व्यभिचारज्ञाने जाते सति अर्थात् "वन्ह्यभाववद्वृत्ति प्रमेयत्वम" इत्याकारकव्यभिचारदोषज्ञाने "यत्र यत्र प्रमेयत्वं तत्र तत्र वह्नि"रित्याकारकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः फलम्।

असाधारणं लक्षयति—'सर्वे'ति। सपक्षेभ्यो विपक्षेभ्यो व्यावृत्तो यो हेतुः केवलं पक्षे वर्त्तते सोऽसाधारण इत्यर्थः। उदाहरति—'यथा शब्द' इति। लक्षणमुदाहरणे घटयति—'शब्दत्व'मिति। नित्येभ्यः=आकाशादिभ्यः। अनित्येभ्यः=घटादिभ्यः। अत्र आकाशादिः सपक्षो घटादिर्विपक्ष इति बोध्यम्। एतस्य हेतोः साध्याऽसाहचर्ये निश्चिते साध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः फलम्।

* अनुपसंहारिणो लक्षणमाह—'अन्वयेति'। केवलान्वयि

---

* संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयवारणाय निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमवश्यं वाच्यम्। प्रकृते सर्वत्र साध्यसन्देहसत्वे तत्पूर्वं तत्सामग्र्याः सत्वेन

पक्षकोऽनुपसंहारीति फलितम् उदाहरति—'सर्वम्' इति। लक्षणमुदाहरणे योजयति—'अत्रे'ति। दर्शितानुमान इत्यर्थः। अस्य बीजन्तु द्विविधदृष्टान्ताभावात् अन्वयव्याप्तिज्ञानाभावो व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाभावश्च अर्थात् प्रकृते "यत्र प्रमेयत्वं तत्रानित्यत्वम्" 'यत्राऽनित्यत्वाभावः तत्र प्रमेयत्वाभाव' इति द्विविधव्याप्तिज्ञानाभावेन 'सर्वमनित्यम्' इत्याकारा अनुमिति र्नोदेति। अर्थात् अनुपसंहारी साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकः।

पदकृत्यन्तु—केवलान्वयिन्यतिव्याप्तिनिरासाय 'अन्वय' इति। केवलव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय 'व्यतिरेक' इति। च ज्ञेयम्॥

(**प्रश्नाः**) कति हेत्वाभासाः? हेत्वाभासस्य किं लक्षणम्? अनैकान्तिकस्य भेदान् सलक्षणान सोदाहरणाम् लिख? अनैकान्तिकपदस्य कोऽर्थः? किंच तस्य सामान्यलक्षणम्? फलं च कीदृक्?

**साध्याभावव्याप्तोहेतुर्विरुद्धः। यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति। कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनानित्यत्वेन व्याप्तम्। साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्षः। यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति, शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद्घटवदिति।**

विरुद्धस्य लक्षणमाह—'साध्याभावे'ति। साध्याभावनिरूपितव्याप्त्याश्रयो हेतुर्विरुद्धो हेत्वाभासः, अर्थात् यो हेतुः साध्यसाधनाय प्रयुक्तः सन् यदि साध्याभावमेव साधयेत् तदासौ 'विरुद्ध' इत्युच्यते। उदाहरति—'शब्द' इति। अत्र शब्दः पक्षः, नित्यत्वं साध्यम्, कृतकत्वं=कार्यत्वं हेतुः।

साध्यनिश्चयस्य न कुत्रापि संभवः। तेन व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यप्रमेयत्वादिरूपव्याप्तिग्रहानुत्पत्तेर्न तत्रानुमितिरिति अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमित्याशयः।

लक्षणमुदाहरणे योजयति 'कृतकत्वं हि' इत्यादिना । कृतकत्वं हेतुर्नित्यत्वसाधनायोक्तः तद्विरुद्धमनित्यत्वमेवसाधयितुम् प्रवृत्तः। 'यत् यत् कृतकं तत्तदनित्य' मितिव्याप्तेः तस्मात् * नित्यत्वाभावरूपानित्यत्वव्याप्यत्वात् प्रकृते 'कृतकत्वात्' इति विरुद्धो हेत्वाभासः अस्य पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । अर्थात् "अनित्यत्वव्याप्यकृतकत्ववानयं शब्द" इत्याकारकविरोधिपरामर्शज्ञानात् "नित्यः शब्दः" इत्याकारानुमितेः साक्षात्प्रतिबन्धः । सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू, विरुद्धे तु एको हेतुः साध्याभावसाधक, इत्यनयोर्भेदः।

सत्प्रतिपक्षस्य लक्षणमाह—'साध्याभावसाधक' मिति। यस्य हेतोः साध्याभावसाधकम्=साध्याभावस्यानुमापकम् हेत्वन्तरम्=प्रतिपक्षो हेतुर्वर्त्तते स हेतुः 'सत्प्रतिपक्षः' इत्यर्थः अस्यैव द्वितीयं नाम 'प्रकरणसम' इति । उदाहरति—'यथे' ति। श्रावणत्वहेतोः साध्यीभूतस्य नित्यत्वस्याभावसाधनाय विरोधि हेत्वन्तरम् 'कार्यत्वात्' इत्यास्ति,अतः प्रतिपक्षवत्वात् 'श्रावणत्वम्' इति हेतुः सत्प्रतिपक्षो हेत्वाभासः । अयं विरोधिज्ञानसामग्रीत्वेन साक्षादेवानुमितिविरोधी । अर्थात् 'कार्यत्वव्याप्याऽनित्यत्ववानयं शब्द' इत्याकारकविरोधिपरामर्शे ज्ञाने सति 'शब्दः नित्यः' इत्यनुमितिर्नोदेति ।

(**प्रश्नाः**)—विरुद्धस्य किं लक्षणम् ? किञ्चोदाहरणम् ? फलञ्च किमस्ति ? विरुद्धसत्प्रतिपक्षयोः को विशेषः ? सत्प्रतिपक्षं सोदाहरणम् निरूपय ?

---

* कृतकत्वाभावो हि नित्यत्वव्यापक' इति साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमेवास्य दूषकताबीजम् । बीजबीजन्तु—'तेन सम्बन्धेन तद्वत्ता बुद्धिं प्रति तत्सम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकतदभाववत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वम्' इति ध्येयम् ।

असिद्धस्त्रिविधः आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति । आश्रयासिद्धो यथा गगनारविंदं सुरभ्यरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत् । अत्र गगनारविन्दमाश्रयः सच नास्त्येव । स्वरूपासिद्धो यथा शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात् । अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति शब्दस्य श्रावणत्वात् ।

* असिद्धं विभजते—'असिद्ध' इति । 'आश्रयासिद्धाद्यन्यतमत्वमसिद्धत्व' मित्यसिद्धलक्षणम् । पक्षे पक्षतावच्छेदकस्य = पक्षतानियामकधर्मस्य अभावः आश्रयासिद्धिर्दोषः तादृशदोषवत्त्वमाश्रयासिद्धत्वम् । 'आश्रयासिद्ध' मुदाहरति—'गगने'ति । अत्र हि गगनारविन्दं पक्षः । तत्र अरविन्दे (कमले) गगनीयत्वं पक्षतावच्छेदकधर्मो नास्ति । एवं पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वात् प्रकृते 'अरविन्दत्वात्' इति हेतुराश्रयासिद्धः † ।

पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिर्दोषः तद्वान् हेतुः स्वरूपासिद्धः । स्वरूपासिद्धमुदाहरति—'यथे'ति । अत्र शब्दरूपे पक्षे चाक्षुषत्वहेतोरभाव एव । अत्र युक्तिमाह—'शब्दस्ये'ति तस्मात् 'चाक्षुषत्वात्' इति हेतुः स्वरूपासिद्धः । हेत्वभावविशिष्टपक्षज्ञानात् 'गुणत्वव्याप्यचाक्षुषत्ववानयम् शब्द' इति परामर्शप्रतिबन्धः फलम् ।

---

* 'असिद्धः साध्यतुल्यत्वाद्धेतुः साध्यसमो भवेत् ।
व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रतीतिः सिद्धिरिष्यते ।
असिद्धिस्तदभावः स्यात्'—इति **तार्किकरक्षा** ।

† आश्रयः पक्षः असिद्धो यस्य स **आश्रयासिद्धः** । उदाहरणं यथा वा 'ईश्वरो न सर्वज्ञः कर्त्तृत्वात्' इति । अत्र ईश्वररूपपक्षाऽसिद्धौ धर्म्यसिद्धेः, तत्सिद्धौ धर्मिग्राहकमानबाधात् [illegible] ः ।

( प्रश्नाः )—असिद्धस्य लक्षणं भेदमुदाहरणञ्च निरूपय ?

सोपाधिकोहेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः। साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः। साध्यसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वम्। साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वम्। पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यत्र 'आर्द्रेन्धनसंयोग' उपाधिः। तथाहि यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोग इति साध्यव्यापकता। तत्र वह्निस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोगो नास्ति अयोगोलके आर्द्रेन्धनसंयोगाभावादिति साधनाव्याकता। एवं साध्यव्यापकत्वे सनि साधनाव्यापकत्वात् आर्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः। सोपाधिकत्वाद्वह्निमत्त्वं व्याप्यत्वासिद्धम्।

व्याप्यत्वासिद्धस्य लक्षणमाह—'सोपाधिक' इति। ननु—कोसावुपाधिः येन सह वर्त्तमानो हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धो भवति इति शिष्यजिज्ञासायामाह—'साध्यव्यापकत्वे सति' इति। यो धर्मः साध्यस्य व्यापकः अर्थात्साध्यसमानाधिकरणो भवति, साधनस्य हेतोरव्यापकः अर्थात् यत्र २ हेतुर्भवति तत्र सर्वत्र नियमेन न वर्त्तते असौ धर्मः तत्र हेतावुपाधिरित्युच्यते। उपाधिलक्षणान्तर्गतं साध्यकव्यापकत्वं लक्षयति—'साध्यसमाने' ति। साध्यसमानाधिकरणो योऽत्यन्ताभावः अर्थात् यस्मिन्नधिकरणे साध्यं वर्त्तते तत्रैव वर्त्तमानो योऽत्यन्ताभावः तस्याऽप्रतियोगित्वमेव साध्यव्यापकत्वम्। यथा 'पर्वतो धूमवान् वह्ने' रिति स्थापनायां पर्वतः पक्षः धूमः साध्यम्, वह्निर्हेतुः। अस्मिन् हेतौ 'आर्द्रेन्धनसंयोग' उपाधिः सच नियमेन 'यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र आर्द्रेन्धनसंयोग' इति व्याप्तया प्रकृते

साध्यीभूतस्य धूमस्याधिकरणे पर्वतादौ वर्त्तते,तत्रैव वर्त्तमानो यो घटाभावः तस्य प्रतियोगी घटः, प्रतियोगित्वं घटे अप्रतियोगित्वामार्द्रेन्धनसंयोगे विद्यते इत्येव तस्य * साध्यव्यापकत्वम् । साधनाव्यापकत्वं लक्षयति—'साधनवन्निष्ठे' ति । अस्यायमाशयः—प्रकृते साधनं वह्निः,साधनाधिकरणं पर्वतादिकमिव अयोगोलकमपि । तत्र वर्त्तमानो योऽत्यन्ताभावः आर्द्रेन्धनसंयोगात्यन्ताभावः तस्य प्रतियोग्येवार्द्रेन्धसंयोग इत्येतदेव तस्मिन्साधनाव्यापकत्वं बोध्यम् । इत्थञ्च उक्तोपाधिलक्षणसत्वात् 'आर्द्रेन्धसंयोग' उपाधिः । तद्विशिष्टो ( तेन सह वर्त्तमानो ) 'वह्नि' रित्याकारको हेतुः सोपाधिकत्वात् व्याप्यत्वासिद्धो हेत्वाभास इत्याशयवान् 'पर्वतो धूमवान्' इत्यादि ग्रंथेन उपाधिलक्षणं घटयित्वा दर्शयति ।

'यावत्साधनदेशमवर्त्तमानो यावतसाध्यदेशवृत्तिर्धर्म उपाधि' रिति उपाधिलक्षणस्य सरलसारः । यथा—जवाकुसुमरक्तता स्फटिके भासते इत्युपाधिरसावुच्यते । एवमेव साध्योपाध्योर्धर्मभूता व्याप्तिः स्फटिकस्थानीये साधनाभिमते ( वह्न्यादौ ) चकास्ति इत्यार्द्रेन्धसंयोगाधिरुपादिरभिधीयते । यदाहुः—

एकसाध्याविनाभावे † मिथः सम्बन्धशून्योः ।
साध्याभावाऽविनाभावी स उपाधिर्यदत्ययः ।

**यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः**

---

* धूमवत्यार्देन्धनसंयोगस्यावश्यकत्वादि ति भावः ।

† मिथः = परस्परं सम्बन्धशून्ययोः = साहचर्यहीनयोः साधनोपाध्यर्मध्ये एकस्य साधनस्य साध्याविनाभावे निरूप्यमाणे सति यदत्ययः यदभावः यस्य तादृशोपाधेरभावः साध्याभावाविनाभाव इति भट्टाचार्यवार्त्तिकयोजना ।

यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादिति । अत्रानुष्णत्वं साध्यम्, तदभाव उष्णत्वं स्पार्शनप्रत्यक्षेण गृह्यते इति बाधितत्वम् ।

बाधितस्य लक्षणमाह—'यस्ये' ति । यस्य=हेतोः साध्याभावः=साध्यस्याभावः प्रमाणान्तरेण प्रत्यक्षादिप्रमाणेन निश्चितः=प्रमितः स 'बाधित' इत्यर्थः । उदाहरति—'यथे' ति । लक्षणं लक्ष्ये योजियति 'अत्रानुष्णत्व' मिति । गृह्यते=ज्ञायते अतो द्रव्यत्वहेतोर्बाधित्व मित्यर्थः । तथाच * प्रत्यक्षप्रमाणेन वह्नावुष्णत्वनिश्चये सति 'वह्निरनुष्ण' इत्यनुमितिर्नोदेति । बाधस्य † ग्राह्याभावानिश्चयत्वेन साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वं प्रयोजनम् ।

( प्रश्नाः )—बाधितहेत्वाभासस्य लक्षणमुदाहरणं, फलञ्च निरूप्यताम् ?

इदमात्रावश्यकं साररूपेण सरलं ज्ञेयम्—ज्ञातेन पदार्थेन अज्ञातस्य पदार्थस्य यज्ज्ञानं साऽनुमितिः । यथा पर्वते धूमं दृष्ट्वा तत्र वन्हेरपि यत्सत्त्वं निश्चीयते सैवानुमितिः । यथा वा मेघस्य गर्जनं श्रुत्वा गृहाभ्यन्तरस्थितस्यापि पुरुषस्य गगने मेघनिश्चयो जायते साप्यनुमितिरेव । सर्वत्रैवानुमितिषु पक्षः, साध्यं हेतुः दृष्टान्त इति चतुष्टयस्य ज्ञानमत्यावश्यकम् । यत्र किञ्चिद्वस्तुजातं साधयितुमिच्छयाऽनुमीयतेऽसौ पक्षो भवति यथा पर्वते वन्हिसाधनेच्छायां जातायां वन्हिरनुमीयते इति पर्वतः पक्षः । यत् साधनेच्छाविषयो भवति तत्साध्यम्, यथा तत्रैव वन्हिः साध्यमित्युच्यते । तस्यैव धूमलिङ्गेन सिषाधयिषाविषयत्वात् । सिषाधयिषा च साधयितुमिच्छा । यस्य ज्ञानं ( व्याप्तिज्ञानम् ) साध्यस्यानुमितिमुत्पादयति स 'हेतु' रित्युच्यते, यथा धूमः । दृष्टेन धूमेन वन्हेरनुमितिज्ञानं

* त्वगिन्द्रियजन्यस्पार्शनप्रत्यक्षप्रमाणेन ।

† साध्याभावनिश्चयत्वेनेत्यर्थः ।

जायते अतः स हेतुः । अपि च हेतुः साधनमित्युच्यते । साध्यस्य व्याप्तिः साधनोपरि वर्त्तते, अतो हेतुः 'साध्यव्याप्तिविशिष्ट' इति कथ्यते । एवञ्च अनुमितिज्ञानत्पूर्वं 'साध्यव्याप्तिविशिष्टो हेतुः वर्त्तते' इति ज्ञानमत्यावश्यकम् । इदमेव च ज्ञानं 'परामर्श' इति नैयायिकानां परिभाषा । एवमनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः, अनुमितिः फलम् इति सिद्धं भवति । किञ्च 'यत्र यत्र हेतुः तत्र तत्र साध्यम्' इत्यन्वयसाहचर्यमन्वयव्याप्तिः । 'यत्र२ साध्याभावः तत्र तत्र साधनाभावः' इति व्यतिरेकसाहचर्यं व्यतिरेकव्याप्तिरिति द्विविधा व्याप्तिरित्यनया रीत्या अन्यदपि मूलाद्बोधनीयम् ।

**उपमितिकरणमुपमानम् । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमितिः । तत्करणं सादृश्यज्ञानम् । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणमवान्तरव्यापारः तथाहि—गवयशब्दवाच्यमजानन्कुतश्चिदारण्यकपुरुषात् 'गोसदृयो गवय' इति श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृशपिण्डं पश्यति तदनन्तरम् 'असौ गवयशब्दवाच्य' इत्युपमितिरुत्पद्यते ।**

अवसरसङ्गत्य उपमानस्य लक्षणमाह—'उपमितिकरण'मिति उपमितेर्यत् करणं तद् उपमानं प्रमाणमित्यर्थः । कुठारादौ छिदादिकरणे अतिव्याप्तिवारणाय 'मिति' रित्युक्तम् । प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिनिरासाय 'उप' इति पदं दत्तम् । उपमितेर्लक्षणमाह * 'संज्ञासंज्ञीति' । संज्ञा = नाम संज्ञी=नामी तयोर्यत् सम्बन्धज्ञानं=वाच्यवाचकभावरूपसम्बन्धज्ञानं सा उपमितिः ।

* उक्तञ्चोदयनाचार्यैः—

सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह ।
प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥ इति ।

उपमानप्रमाणस्य फलमित्यर्थः । अनुमित्यादावतिव्याप्तिनिरासाय 'सम्बन्ध' इत्युक्तम । संयोगादौ अतिव्याप्तिवारणाय 'संज्ञासंज्ञि' इति पदं निवेशितम् । किं तदुपमानमिति जिज्ञासायामाह 'सादृश्यज्ञान' मिति । उपमानलक्षणं शिष्यबुद्धौ स्पष्टीकर्त्तुमाह 'तथाहि' इति । एवञ्च—गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानं करणम् । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं † व्यापारः । उपमितिः फलमित्यतिसंक्षेपः ।

इति बालबोधिन्यामुपमानपरिच्छेदः ।

(**प्रश्नाः**)—उपमितेः किं लक्षणम् ? तत्करणञ्च किम् ? इत्यादि सर्वं सोदाहरणं स्पष्टं लेख्यम् ?

**आप्तवाक्यं शब्दः । आप्तस्तु यथार्थवक्ता । वाक्यं पदसमूहः । यथा गामानयेति । शक्तं पदम् । 'अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य' इतीश्वरेच्छासंकेतः शक्तिः ।**

उपजीव्योपजीवकभावसङ्गत्या क्रमप्राप्तं शब्दं (प्रमाणं) लक्षयति—'आप्ते' ति 'शब्द' इति । शब्दप्रमाणमित्यर्थः । भ्रान्तपुरुषस्य वाक्ये प्रतारकपुरुषस्य च वाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे 'आप्त' इत्युक्तम । आप्तस्य लक्षणमाह—'आप्तस्त्वि' ति । यथाभूताबाधितार्थोपदेष्टा आप्त इत्याप्तलक्षणम् । साक्षात्करणमर्थस्याप्तिः तया प्रवर्त्तते इत्याप्त इति न्यायभाष्योक्तिः । परहितकारी सत्यवक्ता आप्त इति तु सारः । वाक्यस्य लक्षणमाह—'वाक्यमि' ति । पदसमूहः=क्रियाकारकपदानां समूह इत्यर्थः । वाक्यमुदाहरति—'यथा' इति । 'गा' मिति कारकपदं 'आनय' इति क्रियापदम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । उक्तञ्च भाष्ये—'पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्तौ'

† 'सादृश्याद्दृष्टचिन्तायाः स्मृतिर्बीजस्य बोधका' इत्युक्तेः ।

इति । अत्रेदं बोध्यम्—पदज्ञानं करणम् । वृत्तिज्ञानसहकृतपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः । वाक्यार्थज्ञानं ( शाब्दबोधः ) फलम् । उक्तञ्च—

पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।
शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ इति

पदस्य लक्षणमाह—' शक्त 'मिति * निरूपकतासम्बन्धेन शक्तिविशिष्टं पदम् ' इति पदस्य लक्षणम् । शक्तिं लक्षयति—' अस्माद् ' इति । अस्मात् = घटादिपदात् अयमर्थः = कम्बुग्रीवादिमत्वरूपः घटत्वादिरूपोवाऽर्थः बोद्धव्यः = ज्ञातव्यः इत्याकारो य ईश्वरेच्छारूपः सङ्केतः सैव शक्तिरिति नैयायिकमतमित्यर्थः । एवञ्च अर्थस्मृत्यनुकूलपदार्थसम्बन्धत्वं शक्तित्व'मिति शक्तिलक्षणम् । अयमेव 'वाच्यवाचकभावः सम्बन्ध इत्युच्यते ।

इदमवधेयम्—शाब्दबोधहेतुभूतपदार्थोपस्थित्यनुकूलः पदपदार्थयोः सम्बन्धो वृत्तिः । एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गविषयकं ज्ञानं शाब्दबोधः । वृत्तिश्च द्विविधा । शक्तिर्लक्षणा चेति । ‡ ईश्वरेच्छासंकेतरूपा शक्तिर्मूले दर्शिता । इयमेव मुख्या वृत्तिः अभिधा इति चोच्यते । लक्षणां संक्षेपेण निरूपयामः-शक्यसम्बन्धो लक्षणा । सा द्विविधा शुद्धा गौणी च । सादृश्येतरसम्बन्धरूपा शुद्धा । सादृश्यसम्बन्धरूपा गौणी । आद्या यथा ' गङ्गायां घोषः ' इत्यत्र गङ्गापदस्य शक्यार्थः जलप्रवाहरूपः तत्र घोषस्यान्वयाऽसम्भवात् गङ्गापदस्य तीरे लक्षणावृत्तिराश्रीयते

* शक्तिनिरूपकत्वमेव पदे शक्तत्वम् । विषयतासम्बन्धेन शक्त्याश्रयत्वमेवार्थे शक्यत्वम् ।

‡ सोयं भगवादिच्छारूपः सङ्केतः पदविशेष्यकः, अर्थविशेष्यकः, बोधविशेष्यकश्चेति शक्तिवादे स्पष्टं पण्डितरूपवेदनीयञ्च ।

उक्तवाक्यात्। "गङ्गातीरे घोष" इत्यत्र लक्षणया शाब्दबोध इत्यर्थः जलप्रवाहस्य तीरे यः सम्बन्धः संयोगरूपः स एव शब्दे आरोपितः सन् लक्षणावृत्तिरित्युक्तं भवति। वृत्तिं विना कोपि शब्दः कमप्यर्थं बोधयितुं न समर्थः। इयं जहत्स्वार्था= जहल्लक्षणा इत्युच्यते। मुख्यार्थस्य सर्वथा परित्यक्तत्वात्= बाधितत्वात्। शक्यलक्ष्योभयसम्बन्धरूपा लक्षणा अजहत्स्वार्था=* अजहल्लक्षणा। यथा—'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यत्र 'काक' पदस्य दध्युपघातकत्वेन रूपेण सर्वेषां दध्युपघातकानां काकविडालकुक्कुरादीनां शक्यलक्ष्याणां बोधो जायते। दध्युपघातकमात्रात् दधिरक्षायां वक्तुस्तात्पर्यात्। गौणी यथा—'सिंहो माणवकः' इत्यत्र सिंहपदस्य सिंहसादृश्यविशिष्टे लक्षणा। सिंहवृत्तिशौर्यक्रौर्यादिसादृश्यविशिष्टो माणवक' इति बोधः। लक्षणाबीजन्तु-तात्पर्यानुपपत्तिरेव। वक्तुरिच्छैव च तात्पर्यमित्यतिसंक्षेपः। व्यञ्जना तु न वृत्तिरिति नैयायिकानां मतम्।

(प्रश्नाः)—'आप्तवाक्यं शब्दः' इत्यस्य कोऽर्थः? आप्तस्य किं लक्षणम्? वाक्यपदयोर्लक्षणं ब्रूहि? कतिविधा वृत्तिः? तत्र शक्तेः किं लक्षणम्? लक्षणा च का? तस्या भेदं सोदाहरणं निरूप्य लक्षणायां बीजं दर्शय। व्यञ्जनावृत्तिरस्ति न वा?

**आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञानहेतुः। पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाऽननुभावकत्वमाकाङ्क्षा। अर्थाऽबाधो योग्यता। पदानामविलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः।**

---

* शक्यतावच्छेदकपरित्यागेन व्यक्तिमात्रबोधप्रयोजिका जहदजहल्लक्षणा। यथा-"तत्त्वमसि" इत्यत्र सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वपरित्यागेन व्यक्ति (ब्रह्मस्वरूप) मात्रबोधनात् जहदजहल्लक्षणा इति वेदान्तमतम्।

आकाङ्क्षादिरहितं वाक्यमप्रमाणम् । यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति न प्रमाणमकाङ्क्षाविरहात् । अग्निना सिञ्चेदिति न प्रमाणं, योग्यताविरहात् । प्रहरे प्रहरेऽसहोच्चारितानि गामानयेत्यादिपदानि न प्रमाणं सन्निध्याभावात् ।

वाक्यार्थबोधे सहकारिकारणान्याह–'आकाङ्क्षे' त्यादिना । आकाङ्क्षाया लक्षणमाह—'पदस्ये' ति । पदस्य='गा' मित्यादि कारकपदस्य पदान्तरप्रयुक्ताऽन्वयाननुभावकत्वम्=पदान्तरस्य तद्भिन्नस्य आनयनादिपदस्य यो व्यतिरेकोऽभावः तत्प्रयुक्तं यदन्वयाऽननुभावकत्वं वाक्यार्थबोधाऽजनकत्वं सैवाकाङ्क्षेत्यर्थः । शब्दबोधजननाय या क्रियापदस्य कारकपदापेक्षा कारकपदस्य च क्रियापादापेक्षा सैवाकाङ्क्षा । किंवा—उक्तवाक्यघटकीभूतं यद् गोपदं, तद् 'अम्' पदाभावे सति अन्वयबोधं जनयितुमसमर्थम्, अम्पदे सत्येवगोपदमन्वयमनुभावयति, अतो गोपदस्य अम्पदेन सहाकाङ्क्षा । नहि क्रियापदं विना कारकपदं, कारकपदं विना वा क्रियापदं शाब्दबोधं जनयितुमलमिति भावः ।

असम्भववारणाय ' पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्त ' इति । तथैव 'पदान्तरेति' ज्ञेयम् । योग्यताया लक्षणमाह— * ' अर्थाबाध ' इति । 'बाधाभावो योग्यता' इति फलितं लक्षणम् । † आस-

---

* अर्थयोः अबाधः अर्थाबाधः अबाधः असम्बन्धाभावः सम्बन्ध इति यावत् । एवञ्च—अर्थयोः परस्परसम्बन्धो योग्यता एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यतेति फलितम् । वर्त्तते हि—' गामानय ' इत्यत्र अम्पदार्थकर्मत्वे गोपदार्थ सम्बन्धः । किंवा—'जलेन सिञ्चति' इति जलपदार्थनिष्ठकरणतयां सेकक्रियायाः सम्बन्धः ।

† तथाच—गोपदानिष्ठं यद् अम्पदाऽव्यवहित्वं तदेव गोपदे अम्पदसन्निधिरित्यर्थः । आसत्तिः सन्निधिरित्यनर्थान्तरम् ।

त्तेर्लक्षणमाह—'पदाना' मिति। उक्तानि लक्षणानि व्यतिरेकमुखेन घटयति—'आकांक्षादिरहित' मित्यादिग्रन्थेन। 'अग्निने' ति—सेककरणत्वस्य जलादिधर्मस्य वन्हौ बाधनिश्चयान्न तादृशवाक्याच्छाब्दबोधः।

असहोच्चारितानि=विलम्बेनोच्चारितानीत्यर्थः। स्पष्टमन्यत्। तात्पर्यज्ञानमपि सर्वत्र शाब्दबोधे कारणम्बोध्यम् यतः 'सैन्धव मानय' इत्युक्ते भोजनप्रकरणे लवणस्य, यात्रासमये अश्वस्य च नियमेन तत्त्वबोधः तात्पर्यज्ञानं विना न भवितुमर्हति, अतो बहुषु स्थलेष्वपेक्षितं तात्पर्यज्ञानं लाघवबलेन वाक्यार्थबोधमात्रम्प्रति कारणमित्यभ्युपगन्तव्यम्। तात्पर्य=नाम वक्तुरिच्छा। अत एव तात्पर्यज्ञानबोधे सति लक्षणोपास्यते इत्याद्यन्यत्र विस्तरः।

(प्रश्नाः)—वाक्यार्थज्ञाने कानि सहकारिकारणानि? तेषां लक्षणोदाहरणे स्पष्टीकुरु।?

**वाक्यं द्विविधम्। वैदिकं लौकिकं च। वैदिकमीश्वरोक्तत्वात्सर्वमेव प्रमाणम्। लौकिकं त्वाप्तोक्तं प्रमाणम्। अन्यदप्रमाणम्। वाक्यार्थज्ञानं शाब्दज्ञानं तत्करणं शब्दः।**

वाक्यं विभजते—'वाक्य' मिति। वैदिकम्='इषेत्वोर्जेत्वा' (यजु० ) 'ग्रामकामो यजेत' इत्यादिवेवाक्यमित्यर्थः। वैदिककथनेन वेदमूलकस्मृतीतिहासपुराणानामपि प्रमाणत्वेन ग्रहणम्। वेदविरुद्धस्मृत्यादि तु नैव प्रमाणम् इत्याशयेनाह—'वैदिकमीश्वरोक्तत्वात्' इति। प्रकरणमुपसंहरति—'वाक्यार्थज्ञानम्' इति। एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गविषयकं ज्ञानमित्यर्थः।

शाब्दबोधस्यायं क्रमः—यथा 'घटमानय' इति वाक्ये घटपदस्य घटत्वविशिष्टोऽर्थः। तस्य वृत्तितासम्बधेन अमर्थे कर्मत्वेऽन्वयः, आङ्पूर्वकनीधातोरानयनमर्थः, तत्र निरूपकतासम्बन्धेन कर्मत्वस्यान्वयः, आख्यातार्थश्च कृतिः, तत्र आनयनस्याऽनुकूलतासम्बधेन अन्वयः, कृतेश्च आश्रयतासम्बधेन पुरुषे (त्वम्पदार्थे) अन्वयः, तथाच—'घटवृत्तिकर्मतानिरूपपितानयनानुकूलकृतिमान् त्वम्पदार्थ' इति उक्तवाक्यस्य शाब्दबोधः। अत्रानुकूलत्वादि सर्वं संसर्गमर्यादालभ्यम्। प्रपञ्चस्तु-मत्प्रभायां द्रष्टव्यः। ग्रन्थगौरवभयाद्बालबोधप्रतिबन्धकत्वाच्चेह नाधिकमुक्तम्।

इति बालबोधिन्यां शब्दपरिच्छेदः।

——०——

( **प्रश्नाः** )—कतिविधं वाक्यम्? वक्यार्थज्ञानस्य किं करणम्?

**अयथार्थानुभवस्त्रिविधः संशयविपर्ययतर्कभेदात्। एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं संशयः। यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति। मिथ्याज्ञानं विपर्ययः। यथा शुक्ताविदं रजतमिति। व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः। यथा यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमोपि न स्यादिति। स्मृतिरपि द्विविधा यथार्था अयथार्था च। प्रमाजन्या यथार्था। अप्रमाजन्या अयथार्था।**

अयथार्थानुभवं विभजते—'अयथार्थे' ति। संशयस्य लक्षणमाह—'एके' ति। एकस्मिन् धर्मिणि=एकस्मिन् पुरोवर्तिनि पदार्थे विरुद्धाः=व्यधिकरणा ये नानाधर्माः स्थाणुत्वपुरुष-

त्वादयः तेषां वैशिष्ट्यम्=सम्बन्धः तदवगाहि=तद्विषयकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः । उदाहरति—'यथे' ति ।

अयं भावः--एकस्मिन्नेव विशेष्ये यत्र भावाभावौ विशेषणतया अवभासेते तज्ज्ञानं संशयः । यथा 'भूतलं घटवद्वा नवा' इति । अत्र हि भूतले घटो घटाभावश्च विशेषणतया भासते इतीदं ज्ञानं संशयः । विपर्ययस्य लक्षणमाह–'मिथ्याज्ञान' मिति । तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानम् अयथार्थज्ञानमित्यर्थः । विपर्ययो भ्रमः विपरीतभावना इत्यनर्थान्तरम् । यथार्थज्ञानवारणाय 'मिथ्या' इति । उदाहरति–'यथा शुक्ता'विति । तर्कस्य लक्षणमाह 'व्याप्यारोपेणे'ति । व्याप्यस्य=वह्न्यभावादेः । आरोपेण आहार्यज्ञानेन व्यापकस्य=धूमाभावादेः यः आरोपः=आपादनं स तर्क इत्यर्थः । उदाहरति--'यदी'ति असम्भवदोषवारणाय 'व्याप्यारोप' इत्यादि । अयं तर्क : *प्रमाणानुग्राहकः । स्वप्नोपि मानसभ्रमान्तर्भूतः ।

अयं भावः—व्याप्यस्य य आरोप आहार्यज्ञानम् (बाधकालीनेच्छाजन्यम्) तेन आपाद्यो यो व्यापकस्यारोपः स 'तर्क' इत्यर्थः । यदि । 'वह्निर्न स्यात्, इत्यत्र वह्न्यभावरूपव्यापस्यारोपेण व्यापको धूमाभाव आरोप्यते । एतच्च अयोगोलके घटते एतादृशस्तर्कः विषयपरिशोधकः । व्यभिचारसंशय निवर्त्तकस्तु—'धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यात्' इत्याकारकः । अत्र हि वह्निव्यभिचारित्वं वह्निजन्यत्वाभावव्याप्यमिति शम् ।

---

* यद्यपि तर्को मानसविपर्ययरूप एवेति अयथार्थज्ञानस्य त्रैविध्यकथनमयुक्तमाभाति तथापि प्रमाणेन प्रमायां जननीनायां प्रतिबन्धक विघटनद्वारोपयोगित्वाद् भेदेन सङ्कीर्त्तनम् । प्रपञ्चो मदीयमुक्तावलीप्रभायाम् ।

( प्रश्नाः )—अयथार्थानुभावः कतिविधः ? संशयादीनां लक्षणमुदाहरणञ्च स्पष्टीकुरु ? स्मृतेरपि भेदं दर्शय ? ।

सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखम् । प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् इच्छा कामः । क्रोधो द्वेषः । कृतिः प्रयत्नः । विहितकर्म जन्यो धर्मः । निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः । बुद्ध्यादयोऽष्टावात्ममात्रविशेषगुणाः । बुद्धीच्छाप्रयत्ना द्विविधाः । नित्या अनित्याश्च । नित्या ईश्वरस्य । अनित्या जीवस्य ।

सुखं लक्षयति—'सर्वेषामि'ति । इष्टत्वेन वेदनीयम्=ज्ञानविषयः सुखमित्यर्थः । धर्ममात्राऽसाधारणकारणो गुणः सुखम् । शत्रुदुःखेऽतिव्याप्तिवारणाय 'सर्वेषा'मित्युक्तम् । दुःखं लक्षयति—'प्रतिकूलतये'ति धर्ममात्राऽसारणकारणो गुणो दुःख मिति निष्कृष्टं लक्षणम् । * इच्छामाह—'इच्छे'ति । इच्छात्वजातिमती इच्छा । सा द्विविधा । फलेच्छा उपायेच्छा च । फलं सुखादिकम्, उपायो यज्ञादिः । † द्वेषमाह 'क्रोध' इति । 'द्वेष्मि' इत्यनुभवसिद्धद्वेषत्वजातिमान् 'द्वेष' इति द्वेषलक्षणम् प्रयत्नं निरूपयति–'कृतिरि'ति । प्रयत्नत्वजातिमान् 'प्रयत्नः'। स त्रिविधः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात् । इच्छाजन्यो गुणः प्रवृत्तिः । द्वेषजन्यो गुणो निवृत्तिः । जीवनादृष्टजन्यो गुणो जीवनयोनिः। अयं प्राणसञ्चारणकारणम् ।

धर्मस्य लक्षणमाह—'विहिते'ति । वेदविहितं यद्यागादिकर्म तज्जन्यो गुणो धर्मः । अधर्मवारणाय 'वेदविहिते'ति । यागादिक्रियायामतिव्याप्तिवारणाय 'कर्मजन्य' इति कथितम् । अधर्मलक्षणमाह—'निषिद्धे'ति । वेदेन निषिद्धं यत्कर्म सुरापा-

---

* प्रवृत्तेः साक्षादनुकूलत्वमिच्छाया लक्षणम् ।

† निवृत्तेः साक्षादनुकूलत्वं द्वेषलक्षणम् ।

नादि तज्जन्यो गुणो धर्मः। धर्मवारणाय 'वेदनिषिद्धे' ति। एतौ धर्माधर्मौ 'अदृष्टम' इत्युच्यते। वासनात्मकसंस्कार-विशेषजन्यौ च भवतः। 'बुद्ध्यादय' इति। बुद्धिसुखदुःखद्वेष-प्रयत्नाधर्माधर्मसंस्कारा इत्यर्थः।

( प्रश्नाः )—सुखदुःखयोर्लक्षणं लिखित्वा तयोः पदकृत्यं दर्शय ? धर्माधर्मयोः किं लक्षणम् ? बुद्ध्याद्यष्टानां गुणानां क आश्रयः ? कतिविधाश्च ते ? ॥

**संस्कारस्त्रिविधः वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति। वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः। अनुभवजन्या स्मृति-हेतुर्भावना। आतममात्रवृत्तिः। अन्यथाकृतस्य पुनस्ता-दवस्थ्यापादकः स्थितिस्थापकः। कटादिपृथिवीवृत्तिः। इति गुणाः।**

संस्कारं विभजते—'संस्कार' इति। सामान्यगुणात्म-विशेषगुणोभयवृत्तिजातिमान् 'संस्कार' इति लक्षणम्। घटादावतिव्याप्तिवारणाय 'गुणत्वव्याप्ये' ति। संयोगादिवार-णाय 'आत्मविशेषगुणोभयवृत्ति' इत्युक्तम्। ज्ञानादिवारणाय 'सामान्यगुण' इति बोध्यम्। संस्कारत्वजातिमान् 'संस्कार' इति सरलं लक्षणम्। 'वेग' इति। द्वितीयादि-पतनासमवायिकारणं * 'वेग' इति वेगलक्षणम्। सच कश्चित्कारणगुणादुत्पद्यते कश्चित्तु कर्मणः।

तस्याश्रयमाह—'पृथिव्यादी' ति। भावनायाः लक्षणमाह—'अनुभवे' ति। आत्मादिवारणाय प्रथमदलम्। अनुभवध्वंस-वारणाय द्वितीयदलम्। अस्या आश्रयमाह—'आत्मे' ति।

---

* क्रियाजन्यत्वे सति क्रियाजनकत्वं वेगलक्षणम्। गुरुत्वादिवारणाय सत्य-न्तम्। विभागादिवारणाय विशेष्यदलम् इति **वाक्यवृत्तिः।**

स्थितिस्थापकस्य लक्षणमाह--' अन्यथे 'ति । पृथिवीमात्रसमवेतसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्त्वं स्थितिस्थापकत्वम् । गन्धत्वमादाय गंधेऽतिव्याप्तिवारणाय ' संस्कारत्वव्याप्य ' इति । भावनात्वमादाय भावनायामतिव्याप्तिवारणाय ' पृथिवीसमेवत ' इति। आस्याश्रयमाह—'कटादी'ति । ' इति गुण ' इति-द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सतिसामान्यवान् गुण इति गुणलक्षणं प्रागुक्तम् ।

इतिबालबोधिन्यां गुणनिरूपणम्

( प्रश्नाः )—संस्कारं सप्रपञ्चं निरूपय !

चलनात्मकं कर्म । ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम् । अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम् । शरीरस्य सन्निकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम् । विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम् । अन्यत्सर्वं गमनम् । पृथिव्यादिचतुष्टयमनोमात्रवृत्ति ।

कर्म निरूपयति--' चलनात्मकमि 'ति । संयोगाभिन्नत्वे सति संयोगाऽसमवायिकारणम् ' कर्म ' इति कर्मलक्षणम् । हस्तपुस्तकसंयोगे अतिव्याप्तिवारणाय आद्यं दलम् । घटादावतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयदलम् । उत्क्षेपणं लक्षयति-' ऊर्ध्वे ' ति । अपक्षेपणे अतिव्याप्तिवारणाय ' ऊर्ध्वे 'ति । कालादावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे ' असाधारण ' पदमपि निवेश्यम् । अपक्षेपणं लक्षयति--' अधोदेश ' इति । अस्य पदकृत्यप्रकारः पूर्ववत्स्वयमूहनीयः । आकुञ्चनं लक्षयति--' शरीरस्ये 'ति । प्रसारणं लक्षयति 'विप्रकृष्ट'ति । भ्रमणादि सर्वं गमनेऽन्तर्भवतीत्याशयेनाह-अन्यदिति । उक्तञ्च—

भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।
तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ इति

अस्याश्रयमाह—' पृथिव्यादी 'ति ।

इति बालबोधिन्यां कर्मनिरूपणम् ॥

( प्रश्नाः )—कर्मणः किं लक्षणम् ? के च तस्य भेदाः ? भ्रमणादीनि कर्माणि कुतो नोक्तानि ? उत्क्षेपणलक्षणं दर्शयित्वा पदकृत्यं लिख ? कर्मण आश्रयं ब्रूहि ?

**नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्। द्रव्यगुणकर्मवृत्ति। तद् द्विविधं परापरभेदात्। परं सत्ता, अपरं जातिर्द्रव्यत्वादिः नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तकाः विशेषाः। नित्यः सम्बन्धः समवायः। अयुतसिद्धवृत्तिः। ययोर्द्वयोर्मध्य एकमपराश्रितमेवावातिष्ठते * तावयुतसिद्धौ, अवयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये चेति।**

सामान्यस्य लक्षणमाह 'नित्य'मिति। नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वं सामान्यस्य लक्षणमित्यर्थः।सामान्यं,जातिरित्यनर्थान्तरम्। संयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय 'नित्य' मिति। जल परमाणुगतरूपेऽतिव्याप्तिवारणाय 'अनेके'ति समवेतविशेषणम् अस्याश्रयमाह—'द्रव्ये'ति। सामान्यं विभजते—'तदि'ति। परसामान्यमाह—'सत्ते'ति। अपरसामान्यमाह—'अपर'मिति। अधिकदेशवृत्तित्वात्सत्तायाः परत्वम्। तदपेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्वमपरत्वम्। द्रव्यत्वाद्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात्सत्तायाः परत्वम्। तदपेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्वात् द्रव्यत्वादेरपरत्वं बोध्यम्। विशेषपदार्थं लक्षयति—नित्यद्रव्ये'ति। घटत्वादिवारणाय 'नित्यद्रव्यवृत्तय' इति। आत्मत्वमनस्त्वयोरतिव्याप्तिवारणाय 'आत्मत्वमनस्त्वाभिन्नत्वे सति' इत्यधिकमपि विशेषलक्षणे निवेश्यम्। 'व्यावर्त्तका' इति। नित्यद्रव्याणां परस्परभेदसाधका इत्यर्थः। अयमत्राशयः—नैयायिकैः स्वीकृता ये पदार्थाः तेषु

* तत्र आधेयाः समवायप्रतियोगिनः। आधाराः समवायानुयोगिनः इति बोध्यम्।

लोकाऽप्रसिद्धा अपि केचन केवलशास्त्रवासनयैव ज्ञातव्याः। यथा लोके घटस्य तद्वृत्तिघटत्वधर्मस्य भेदं तयोः सम्बन्धश्च कोपि स्वानुभवेन न जानाति परं तार्किकाणां मते तदस्ति। एवमेव प्राकृतजनबुध्ध्यगोचरो विशेषनामा पदार्थोऽपि नैयायिकैरङ्गीकृतः। तत्रेयं तेषां युक्तिरस्ति--घटादिकार्यद्रव्याणां परस्परं भेदोऽवयवभेदेनैवानुमीयते, तच्च क्रमशोऽनुमीयमानः 'एतत् द्वयणुकं तस्मात् द्वयणुकाद् भिद्यते एतत्परमाणुसमारब्धत्वात्' इत्यन्तमेवानुमीयते। परं परमाणुषु नित्यत्वादवयवान्तराभावात् तथा अनुमानं न भवितुमर्हति, नहि परमाणवः केनापि द्रव्येण समारब्धाः=जन्याः सन्ति, अस्ति च परमाणूनां भेदः। तस्माद् यः कश्चन तेषां भेदको धर्मविशेषः स एव 'विशेष' इतिनामा पदार्थः। सच सर्वनित्यद्रव्यवृत्तिः अनन्तश्च। नित्यद्रव्याणामसंख्येयत्वात्। विशेषाणां परस्परं भेदः स्वत एव। सेयं कुसृष्टिर्नवीनैः शिष्यहितमिच्छद्भिर्न स्वीक्रियते इत्यन्यरेतत्।

(प्रश्नाः)—सामान्यसमवायविशेषाणां लक्षणं लिख! समवायस्य आश्रयं ब्रूहि? विशेषपदार्थसाधने युक्तिं दर्शय?

समवायस्य लक्षणमाह—'नित्य' इति। संयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय 'नित्य' इति। आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय 'संबन्ध' इति। मीमांसकाभिमतस्वरूपसम्बन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय 'स्वरूपसम्बन्धभिन्नत्वे सति नित्यसम्बन्धत्वं समवायत्व' मिति लक्षणं बोध्यम्। समवायस्य वृत्तितामाह—'अयुतसिद्धे'ति। अयुतसिद्धलक्षणमाह—'ययो'रिति। अयुतसिद्धलक्षणमाह—'यथे'ति। समवायसाधकमनुमानन्तु—'नीलो घटः रूपी पटः' इति विशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात् दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवत्' इति बोध्यम्। अवयवावयविनाविति। द्रव्यसमवायिकारणमवयवः।

जन्यद्रव्यमवयवि। 'विशिष्टप्रतीतिनियामकत्वं सम्बन्धत्वम्' इति सम्बन्धसामान्यलक्षणम्।

अनादिः सान्तः प्रागभावः उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य। सादिरनन्तः प्रध्वंसः। उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य। त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः। यथा भूतले घटो नास्तीति। तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः। यथा घटः पटो न भवतीति। सर्वेषां पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात् सप्तैव पदार्था इति सिद्धम्।

कणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये।
अन्नंभट्टेन विदुषा रचितस्तर्कसङ्ग्रहः॥

इति अन्नंभट्टविरचितस्तर्कसङ्ग्रहः संपूर्णः॥

---

अभावपदार्थं सप्रपञ्चं निरूपयन् आदौ प्रागभावस्य लक्षणमाह—'अनादि'रिति अभावसामान्यलक्षणन्तु–प्रतियोगिज्ञानाधीनाज्ञानविषयत्वमभावत्वमिति। यस्याभावः स तस्य 'प्रतियोगी' इत्युच्यते। यथा भूतले घटाभावः, तस्याभावस्य घटः प्रतियोगी। एवं पटाभावस्य पटः प्रतियोगी इत्याद्यूह्यम् तत्र 'अनादिःसान्त' इति प्रागभावलक्षणम्। घटादावतिव्याप्तिवारणाय 'अनादि'रिति। आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय 'सान्त' इति चोक्तम्। प्रागभावस्य कालं दर्शयति—'उत्पत्ते'रिति। कार्यस्योत्पत्तेः प्राक् स्वप्रतियोगिसमवायिकारणे वर्त्तते इत्यर्थः 'इह तन्तुषु पटो भविष्यति' इति प्रागभावस्याऽऽकारः। प्रध्वंसाभावस्य लक्षणमाह—'सादि'रिति। उत्पत्यनन्तरमिति—कार्यस्योत्पत्त्यनन्तरं स्वप्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तिः इति। सच 'घटोध्वस्त' इत्याकारकप्रतीतिविषयः। घटादावतिव्याप्ति-

वारणाय 'अनन्त' इति । आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय सादि रितिचोक्तम् ॥

अत्यन्ताभावं लक्षयति—'त्रैकालिक' इति । नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वमिति बालानां कृते सरलं लक्षणम् । तस्य प्रतीतिं दर्शयति 'यथा भूतले' इति । यथा वा 'वायौ रूपं नास्ति' इति वायौ कालत्रयेपि रूपाभावात् अत्यन्ताभावः । अन्योन्याभावस्य लक्षणमाह—'तादात्म्ये'ति *प्रागभावप्रध्वंसयोरतिव्याप्तिवारणाय 'तादात्म्ये' त्युक्तम् । अन्योन्याभावस्य प्रतीतिं दर्शयति—'घटः पटो न इति । एवमेव 'गौरश्वो न' 'शुकः कपोतो न' इत्यादिप्रतीतिविषयो योऽभावः स एवान्योन्याभाव इत्युच्यते ।

ननु—प्रमाणप्रमेयाद्याः षोडशपदार्था गोतमेन महर्षिणा न्यायशास्त्रे ग्रथिताः तत् कथं सप्तैव पदार्थाः इत्याशंकायां स्वग्रन्थस्य न्यूनतां परिहरति—'सर्वेषा'मिति एष्वेव सप्तसु पदार्थेषु इतरेषां पदार्थानामन्तर्भावः तस्मान्न ग्रंथस्य न्यूनतेति भावः । अन्तर्भावरीतिर्बृहद्ग्रन्थेषु वर्त्तते, प्रकृते बालानां काठिन्यं मत्वा न दर्शिता, परिचयमात्रन्तु प्रकाशितम् ।

---

* तादात्म्यम् अवच्छेदकसम्बन्धः । तदवच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावः सोऽन्योन्याभावः । घटे हि पटतादात्म्यं नास्ति, किन्तु तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नपटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपिताभाव एव वर्त्तते स एवान्योन्याभावः । 'येन सम्बन्धेन यन्नास्ति' इत्युच्यते तन्निष्ठप्रतियोगितायां स सम्बन्धोऽवच्छेदकः । यथा 'भूतले संयोगेन घटो नास्ति' इत्युच्यमाने संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाभावोऽस्ति इत्यर्थः, तादृशाभावीयप्रतियोगितायां संयोगसम्बन्धस्यावच्छेदकत्वात् । प्रकृते 'घटतादात्म्येन पटो नास्ति' इत्युच्यमाने तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नपटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपिताभावोस्तीत्यर्थः । तादृशाभावीयप्रतियोगितायां तु तादात्म्यसम्बन्धस्याऽवच्छेदकत्वादिति लक्षणसमन्वयः ।

इदन्तु बोध्यम्—पदार्थज्ञानस्य परमं प्रयोजनं मोक्षः। स च न्यायमते एकविंशतिदुःखध्वंसरूपः। एकविंशतिदुःखानि तु–शरीरम्, षट् इन्द्रियाणि, षट् विषयाः, षट् बुद्धयः, सुखम्, दुःखमिति ज्ञेयानि। यदा पदार्थानां तत्त्वज्ञानं भवति तदा देहादिषु आत्मत्वाभिमानरूपं मिथ्याज्ञनं नश्यति, तन्नाशे रागादिदोषाणां नाशः, तेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, ततो जन्मापैति, जन्मापाये दुःखानि अपियान्ति। उक्तञ्च महर्षिणा—'दुःखजन्म प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः इति। एवं पदार्थज्ञानं विना मोक्षो न जायत इति दिक्॥

चन्द्रवस्वङ्कचन्द्रेऽब्दे (१९८१) वैक्रमे धातृनामके।
मधौ मासे दले शुक्ले मेषार्के शनिवासरे॥ १॥
पञ्चमे जार्जभूपेन्द्रे भारते सति शासति।
नृसिंहेन मया विज्ञाः! न्यायशास्त्रप्रवेशिका॥ २॥
तर्कसंग्रहटीकेयं पूरिता बालबोधिनी।
उमाधवो माधवश्च तुष्येतां तेन कर्मणा॥ ३॥

इतिश्रीपण्डितदेवीदासतनुजनुषा सारस्वतवंशावंतसेन सतीविष्णुदेवीगर्भजेन स्यालकोटवास्तव्य–जैनन्याय विशारद–कवितार्किक-दर्शनाचार्य-नृसिंहदेव-शास्त्रिणा विरचिता 'बालबोधिनी' नाम तर्कसंग्रहटीका समाप्ता।

॥ शिवोम्॥

सन् १६२८ तथा १६२६ की प्राज्ञ परीक्षा में नियत

# पंचतंत्र स्वस्थवृत्त समेत।

उक्त वर्षों की परीक्षा में यूनीवर्सिटी ने जो पंचतंत्र प्राज्ञ के लिये नियत किया है उसमें पंचतंत्र के पहले तंत्र तथा चिकित्सा ग्रन्थ "चरक-संहिता" का कुछ थोड़ा सा पाठ "स्वस्थवृत्त" नामक मिलाया गया है। अपितु ऐसा पंचतंत्र छपकर तय्यार है। हमारे उक्त वर्षों के उपयोगी पंचतंत्र में निम्नलिखित अधिकताएं हैं। इसलिये सब विद्यार्थी हमारे ही पंचतंत्र को लेते हैं।

१-इस में सम्पूर्ण पंचतंत्र हैं।

२-साथ साथ पं० जीवाराम जी कृत विस्तृत सरल संस्कृत व्याख्या है जो परीक्षार्थियों के लिये अतीव उपयोगी है।

३-स्वस्थवृत्त संस्कृत मूल पाठ हिन्दी भाषानुवाद सहित छापा गया है।

४-दूसरों के पंचतंत्र अर्थात् पं० शिवदत्त जी वाले पंचतंत्र का दाम ३) है किन्तु हमारे पंचतंत्र का दाम १॥) है।

५-पं० शिवदत्त जी वाले पंचतंत्र में संस्कृत टीका जो है वह वास्तव में टिप्पणरूप है और बहुत अशुद्ध है किन्तु हमारे पंचतंत्र में संस्कृत टीका विस्तृत तथा सरल है।

६-पं० शिवदत्त जी वाले पंचतंत्र में स्वस्थवृत्त पाठ मूल मात्र ही है किन्तु हमारे पंचतंत्र में हिन्दी भाषानुवाद सहित है।

इतनी विशेषताओं का यदि आप आनन्द लेना चाहते हैं तो हमारे पंचतंत्र को ही खरीदें। दाम १॥)

**मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास**

अध्यक्ष—संस्कृत पुस्तकालय,

सैदमिट्ठा बाज़ार, लाहौर।

# विक्रमोर्वशीयम्

## संस्कृत तथा हिन्दी भाषा टीकोपेत

हिन्दी भूषण श्री आशानन्द जी शास्त्री० मुख्याध्यापक भोजराज लालचन्द संस्कृत ऐंगलो विद्यालय शिकारपुर कृत-संस्कृत, हिन्दी टीका छपकर तैयार हो गया है, इसतें श्लोकों के अन्वय, संस्कृत-व्याख्या तथा भावार्थ-पूर्वक और गद्य भाग को सरल हिन्दी में सुचारु-रूप से लिखा गया है, पुस्तक में प्रश्नोत्तर प्रकार, कविवृत्त, परीक्षोपयोगी प्रश्न-पत्र और नाटक सम्बन्धी सम्पूर्ण समालोचना इत्यादि आवश्यक अङ्गों का भी समावेश कर छात्रों के लिये सर्व प्रकार की सुविधाएं उपस्थित कर दी गई हैं, प्रस्तुत टीका की संस्कृत साहित्य के मर्मज्ञ विद्वानों ने, समालोचकों ने, संस्कृत विद्यालयों के अध्यापकों ने भूरि २ प्रशंसा की है, पुस्तक हाथों हाथ बिक रही है, अतः पुस्तक के मंगाने में विलम्ब न करें क्योंकि कापियां थोड़ी संख्या में छपी हैं। नहीं तो दूसरे संस्करण की बाट जोहनी पड़ेगी। इसको पुनः संशोधन करके शुद्धि अशुद्धि पत्र लगा दिया गया है मूल्य १॥) विद्यार्थियों के लिये १।)

मिलने का पताः—

**मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास**

अध्यक्ष—संस्कृत पुस्तकालय,

सैदमिट्ठा बाज़ार, लाहौर।

# मध्यकौमुदी

## "प्राज्ञचित्तप्रसादिनी"

कवितार्किक दर्शनाचार्य नृसिंहदेव शास्त्री जी की रचित "प्राज्ञचित्तप्रसादिनी" टीका सहित "मध्यकौमुदी" छप रही है, इसका प्रथम भाग छपकर तय्यार हो गया है अर्थात् विक्रयार्थ प्रस्तुत है प्राज्ञपरीक्षा देनेवाले छात्रों के लिये यह टीका अत्यन्त उपकारक है। इस टीका में सब प्रयोगों की सिद्धि का प्रकार और बीच बीच में "नामरूपावली" तथा "धातुरूपावली" भी लिख दी गई है कि जिससे छात्रों को शब्दोच्चारण शिक्षा भी अनायास प्राप्त हो सके जो छात्र इस टीका का आश्रय लेकर मध्यकौमुदी का अध्ययन करेंगे उन को संस्कृत लिखने तथा बोलने की रीति बहुत शीघ्र ही आ जायगी और आगे विशारदादि परीक्षा में "सिद्धान्तकौमुदी" के पढ़ने में किञ्चिन्मात्र भी कठिनता न रहेगी। यह टीका सर्व प्रकार से पाणिनिव्याकरण पढ़ने वालों के लिये परम हित करने वाली है, यह टीका इस ढंग से रची गई है कि शास्त्री परीक्षा देने वाले छात्र भी इससे बहुत लाभ उठा सकते हैं अर्थात् इसका परिशीलन करने से व्याकरण प्रश्नों के उत्तर लिखने का ढंग बहुत शीघ्र तथा स्वच्छ आ सकता है, स्वयं बहुत स्तुति करना उचित प्रतीत नहीं होता आप एक बार इस पुस्तक को खरीद कर यथार्थ निश्चय कर सकेंगे। इसका विस्तृत विज्ञापन भी पृथक् छपा है।

**मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास**
अध्यक्ष—संस्कृत पुस्तकालय
सैदमिट्ठा बाज़ार, लाहौर।

# वृत्तरत्नाकर

विदित हो कि कवितार्किक पं० नृसिंहदेव जी शास्त्री दर्शनाचार्य कृत अतिसरल तथा विस्तृत संस्कृत तथा हिन्दी भाषा टीकाद्वय सहित वृत्तरत्नाकर भी छपकर तय्यार हो गया है। इसमें उचित उदाहरणान्तरों से भी लक्ष्यलक्षणभाव को भले प्रकार स्पष्ट कर दिया गया है, छपाई सफाई और कागज ऐसे उत्तम हैं कि देखने से ही अनुभव हो सकता है। यह संस्करण बड़े यत्न से बहुत शुद्ध निकाला गया है और साथ में विद्यार्थियों की सुगमता के लिये प्रश्नोत्तरावली भी लगा दी गई है। मूल्य केवल १।) विद्यार्थियों को उचित कमीशन भी दिया जाता है।

नोट—पं० रामप्रपन्नकृत टीका सहित वृत्तरत्नाकर अब परीक्षा में से उड़ गया है। विद्यार्थी स्वतन्त्र हैं जिसे चाहें लें।

## प्राज्ञ परीक्षा यूनीवर्सिटी प्रश्नपत्र संग्रह।

सन् १६०६ से लेकर १६२६ तक के प्रश्नों का अपूर्व संग्रह किया गया है ॥=)

ईश्वरीप्रसादकृत इतिहास प्रथम भाग की कुंचिका प्रश्नोत्तरावली समेत छप गई है। दाम ॥)

सर्व प्रकार की संस्कृत तथा हिन्दी परीक्षाओं की पुस्तकें मिलने का ठिकाना—

**मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास**

अध्यक्ष—संस्कृत पुस्तक,

सैदमिट्ठा बाज़ार, लाहौर।